

[1]

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

«ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ:
ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΝΕΟ-ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Μαριάνθη Αναστασοπούλου

(Α.Μ. 16502)

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή:
Λυριτζής Χ. (Επιβλέπων), Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Μολύβας Γ., Αναπλ. Καθηγητής, ΕΚΠΑ
Λέκκας Π., Καθηγητής, ΕΚΠΑ

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2018

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	3
Εισαγωγή - Μέρος Ι - Επισκόπηση της διαδρομής της δημοκρατίας από την αρχαία Ελλάδα έως την ύστερη νεωτερικότητα	6
Μέρος ΙΙ - Κριτική στη φιλελεύθερη δημοκρατία από τον Macpherson και τη Mouffe	11
Α - Η κριτική στη φιλελεύθερη δημοκρατία από τον Macpherson	11
Β - Η κριτική στη φιλελεύθερη δημοκρατία από την Mouffe	23
Μέρος ΙΙΙ - Η κριτική στον φιλελευθερισμό από έναν νεοφιλελεύθερο στοχαστή, τον Hayek.....	34
Μέρος ΙV - Η κριτική στον νεοφιλελευθερισμό από τον Harvey και την Brown	51
Α. Η κριτική στον νεοφιλελευθερισμό από τον Harvey	51
Β. Η κριτική στον νεοφιλελευθερισμό από την Brown	63
Επίλογος	75
Βιβλιογραφία	86

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η δημοκρατία αποτελεί επίμαχη έννοια, υπό την έννοια ότι δεν υφίσταται ένα κοινά αποδεκτός ή καθορισμένος ορισμός της. Κατά την διατύπωση του Galli είναι «ένας πολυσημικός όρος στον οποίο συσσωρεύονται ποικίλες απόψεις και ποικίλα νοήματα»¹. Ιστορικά, η πιο επιτυχημένη από αυτές θεωρείται η φιλελεύθερη δημοκρατία. Ωστόσο, τα φιλελεύθερα-δημοκρατικά πολιτικά συστήματα έχουν υβριδικό χαρακτήρα, περιλαμβάνουν δηλαδή δύο ξεχωριστά χαρακτηριστικά: ένα φιλελεύθερο που αποτυπώνει την προσήλωση στην περιορισμένη διακυβέρνηση και στις αρχές της αγοράς και ένα δημοκρατικό που χαρακτηρίζεται από την προσήλωση στην λαϊκή εξουσία. Στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού αναφέρεται επομένως μια αμφισημία μεταξύ των δύο κύριων ηθικών αρχών του φιλελευθερισμού, οι οποίες, αν και η μία αναιρεί την άλλη, εποίκησαν εξίσου την έννοια του ώστε ακόμα και σήμερα ο όρος αυτός να σημαίνει δύο ταυτόχρονα εκ διαμέτρου αντίθετα πράγματα².

Η παρούσα εργασία σκοπό έχει να σκιαγραφήσει την περιπέτεια της δημοκρατίας ξεκινώντας από τις απαρχές της νεωτερικότητας και φτάνοντας μέχρι και τη σημερινή εποχή. Το πρώτο μέρος της εργασίας αφορά στα πρώτα «πλήγματα»/αναπροσαρμογές που δέχθηκε η δημοκρατία, στις απαρχές της νεωτερικότητας, ενώπιον της ανάδυσης του κράτους και του καπιταλισμού. Από το δεύτερο μέρος και μετά, η πορεία της δημοκρατίας προσεγγίζεται μέσα από το πρίσμα της κριτικής ανάλυσης συγκεκριμένων στοχαστών, από την οποία δεν λείπει, όπως θα δούμε, το κανονιστικό στοιχείο, δηλαδή ένα δεοντοκρατικό πλαίσιο προσδιορισμού «αυτού που πρέπει να γίνει». Πιο συγκεκριμένα, το δεύτερο μέρος της εργασίας προσεγγίζει την πορεία της δημοκρατίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά την ύστερη νεωτερικότητα, μέσα από την κριτική ματιά δύο στοχαστών, του Macpherson και της Mouffe, απέναντι στην φιλελεύθερη δημοκρατία. Στο έργο και των δύο αυτών στοχαστών καθίσταται εμφανής η πρόκληση που ορθώθηκε ευθύς εξ αρχής μπροστά στον συγκερασμό μεταξύ φιλελεύθερης και δημοκρατικής παράδοσης, μια πρόκληση ωστόσο που φαίνεται πως ήταν μεγαλύτερη για τη διατήρηση ζωντανού του δημοκρατικού ιδεώδους παρά για τη διατήρηση ζωντανών των αρχών της φιλελεύθερης παράδοσης.

¹ Galli C., *Η αμηχανία της δημοκρατίας*. Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2016, σελ. 15

² Heywood A., *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2005, σελ. 100-101

Πρόκειται για μια πρόκληση που τέθηκε εν τη γενέσει σχεδόν του «παντρέματος» των δύο αυτών παραδόσεων. Και παρά τον όποιο βαθμό «επιμόλυνσης» της μίας από την άλλη, η ένταση μεταξύ τους δεν κατασβέστηκε επί της ουσίας ποτέ. Αυτό διαφαίνεται τουλάχιστον μέσα από την κριτική στον φιλελευθερισμό και από τους Macpherson και Mouffe και στους δύο εκ των οποίων το ταξικό/συγκρουσιακό ζήτημα είναι κεντρικής σημασίας, παρά το γεγονός ότι προσεγγίζεται μέσα από διαφορετικό πρίσμα. Ο μεν Macpherson να παρουσιάζει την ανάδυση της ταξικής συνείδησης ως τον παράγοντα αυτόν που εξανάγκασε τον φιλελευθερισμό να δεχτεί στους κόλπους του τη δημοκρατική συνιστώσα, η δε Mouffe αναδεικνύει τη ζωτική σημασία του ζητήματος του πολιτικού στην ανταγωνιστική/συγκρουσιακή του διάσταση ως θεμελιώδη όρο και προϋπόθεση για την ύπαρξη και πραγμάτωση της δημοκρατίας. Στη κριτική και των δύο αυτών στοχαστών διαφαίνεται η αγωνία και επιδίωξη τους να περισώσουν την ιδέα του δημοκρατικού ιδεώδους στην ανθρωπιστική/ηθική του διάσταση.

Την κριτική των Macpherson και Mouffe ακολουθεί το τρίτο μέρος της εργασίας, η προσέγγιση του Hayek, ο οποίος ασκεί κριτική στον φιλελευθερισμό στον βαθμό που σταδιακά εγκαταλείφθηκε ο ατομικιστικός πολιτισμός του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα και βάλλει εμμέσως πλην σαφώς μέσα από το πολιτικό του έργο - κατά την διατύπωση του ίδιου - κατά της δημοκρατικής έκφανσης που αυτός εξέλαβε σταδιακά μέσα από την εξελικτική του πορεία μέσα στο χρόνο³. Το έργο του δίνει το στίγμα όσων τελικά επρόκειτο να ακολουθήσουν από τη δεκαετία του '70 κυρίως και μετά και καθιστά διαυγέστερη την κριτική ανάλυση των δύο στοχαστών που ακολουθούν στο τέταρτο μέρος της παρούσας εργασίας, του Harvey και της Brown, η κριτική των οποίων εστιάζει ακριβώς στις εξελίξεις υπό την πολιτική πραγματικότητα της ηγεμόνευσης του νεοφιλελευθερισμού. Πρόκειται για μια πραγματικότητα, η οποία παρά τις όποιες γεωγραφικές διαφοροποιήσεις και θεωρητικές και πρακτικές παραλλαγές του, και βάσει των κριτικών που του έχουν ασκηθεί, φανερώνει υπέρμετρη προσήλωση στους νόμους της ελεύθερης αγοράς και του εμπορίου και σημαντική υποχώρηση έναντι του δημοκρατικού ιδεώδους. Σε αντίθεση δηλαδή με τη φιλελεύθερη δημοκρατική παράδοση η οποία, παρά τις όποιες εσωτερικές της εντάσεις και αντιφάσεις, είχε βρει μια κάποια ισορροπία μεταξύ φιλελεύθερης και δημοκρατικής παράδοσης και, το κυριότερο, διατηρούσε ζωντανή τη δυνατότητα για τη δημοκρατία, ο

³ Hayek F., *Ο δρόμος προς τη δουλεία*. Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2013, σελ. 45, 63-64.

νεοφιλελευθερισμός όχι μόνο υπονομεύει τη δημοκρατία αλλά σβήνει και κάθε δημοκρατικό οραματισμό.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΜΕΡΟΣ Ι

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΔΡΟΜΗΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

Η πορεία της δημοκρατίας δεν υπήρξε ποτέ στρωμένη με ροδοπέταλα. Η πραγμάτωσή της άλλωστε έχει ιστορικά αποδειχθεί ότι δεν είναι εφικτή σε απόλυτο βαθμό (κατά την Mouffe άλλωστε κάτι τέτοιο θα σήμαινε και το τέλος της). Διένυσε ωστόσο εποχές, κατά τις οποίες αξιοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό οι ανθρωπιστικές της δυνατότητές (είτε εκ βουλήσεως είτε εξ ανάγκης) και άλλες εποχές πάλι που οι δυνατότητές της αυτές όχι απλώς παρέμειναν αναξιοποίητες αλλά, το χειρότερο ακόμη, υπονομεύτηκαν με κάθε τρόπο.

Για τους σκοπούς του επιχειρήματος της παρούσας εργασίας, λαμβάνουμε ως σημείο αναφοράς τη δημοκρατία στην Ελλάδα, και πιο συγκεκριμένα την εποχή από τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη και μετά, όταν μεγάλο μέρος της εξουσίας μεταβιβάζεται από τις αριστοκρατικές οικογένειες στην εκκλησία του δήμου. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η εκκλησία του δήμου και τα δικαστήρια που ελέγχονται από τον λαό έρχονται σε αντιπαράθεση με την τάξη των ευγενών⁴.

Χαρακτηριστικό και ζωτικό στοιχείο της δημοκρατίας, όπως αυτή εκτυλίχθηκε από το χρονικό αυτό σημείο και μετά, είναι η ισονομία, δηλαδή η κοινή υποταγή μπροστά στο νόμο, και η παρρησία, δηλαδή η ελεύθερη έκφραση της γνώμης στη δημόσια σφαίρα, στο πλαίσιο της οποίας η πολιτική απόφαση είναι προϊόν διαβούλευσης και ελεύθερου διαλόγου. Η ελληνική δημοκρατία είναι το αντίθετο της απάθειας, της αδιαφορίας και της αφασίας με το όλον να αντλεί ζωή από την ανεξαρτησία των μερών και όχι από κάποια φυσική ιεραρχία ανάμεσα σε αυτά. Πρόκειται για την ιδέα ότι μια κοινότητα ανθρώπων έχει κίνητρα και λόγο να κυβερνηθεί χωρίς ωστόσο να αναζητά νομιμοποίηση από μια υπερκείμενη οντότητα και χωρίς να παραδίδεται σε ελίτ που υποστηρίζουν ότι κατέχουν μια κρυφή αλήθεια για τους περισσότερους. Ως δημοκρατική νοείται η ενεργή συμμετοχή του λαού στα πολιτικά πράγματα, ακόμη κι αν στην πράξη από τον «λαό», και ειδικότερα από την ιδιότητα του

⁴ Galli C., ό.π., σελ. 19

πολίτη, εξαιρούνται οι γυναίκες, οι δούλοι, οι μέτοικοι και οι πολύ φτωχοί⁵. Χαρακτηριστικό στοιχείο της αρχαιότητας είναι ότι ο λαός αποτελεί ένα μόνο μέρος του συνόλου των κατοίκων της πόλης και αυτό όχι μόνο επειδή σε αυτόν δεν συμμετέχουν οι γυναίκες, οι δούλοι και οι μέτοικοι, αλλά κυρίως επειδή δεν περιλαμβάνονται σε αυτόν όλοι οι ελεύθεροι πολίτες. Ειδοποιό στοιχείο της έννοιας του «λαού» κατά την αρχαιότητα επομένως είναι το γεγονός ότι συνιστά ένα μέρος (μερικότητα) μόνο εκ των πολιτών της πόλης, το μέρος αυτό που αντιτάσσεται στην τάξη των ευγενών και διεκδικεί μαχητικά την εξουσία⁶.

Η ερμηνεία του λαού ως μέρους στο εσωτερικό της πόλης και σε διαρκή αγώνα ενάντια στους ευγενείς είναι κάτι που μεταφέρεται από την Αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα⁷ έως και τη νεωτερική εποχή και αποτυπώνεται μέσα από τη σημασία του κλασικού όρου «*republica*», ο οποίος νοείται ως ένας τύπος διακυβέρνησης, στον οποίο η εξουσία του λαού εκδηλώνεται ως μερικότητα, ως πάλη για την ελευθερία ενάντια στην αριστοκρατία και ακόμη περισσότερο ενάντια στην τυραννία. Ο όρος «*republica*» ερμηνεύεται ως «διακυβέρνηση του λαού», μια διακυβέρνηση η οποία γεννιέται και αναδεικνύεται ακριβώς μέσα από τη σύγκρουση. Όταν ακόμη η κυβέρνηση άνηκε στον λαό, η βούληση του επιβαλλόταν στους αριστοκράτες. Επρόκειτο δε για μια βούληση, η οποία διαμορφωνόταν μέσα από συνελεύσεις, στις οποίες συμμετείχαν αναλογικά πολλοί πολίτες και μάλιστα όχι στο πλαίσιο μιας εκλογικής διαδικασίας αλλά κατόπιν κλήρωσης⁸. Το πιο σημαντικό ωστόσο ήταν ότι όποιος συμμετείχε στα θεσμικά όργανα δεν ήταν φορέας της βούλησης των άλλων αλλά ούτε και φορέας της ενιαίας βούλησης του έθνους⁹.

⁵ Κατά τον Macpherson η εξαίρεση αυτή δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως αντιδημοκρατική πρακτική υπό τη σημερινή έννοια του όρου.

⁶ Galli C., ό.π., σελ. 19-26

⁷ Θα πρέπει σε αυτό το σημείο να διευκρινιστεί το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα η «συζήτηση» περί δημοκρατίας «παγώνει» για να ξεκινήσει και πάλι από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, δηλαδή από τη Γαλλική Επανάσταση και μετά.

⁸ Η πραγματική δημοκρατία για τον Rancier σημαίνει την απαλλαγή της κοινωνίας από οποιουδήποτε τίτλους παροχής δικαιώματος εξουσίας ή δικαιώματος διακυβέρνησης των ανθρώπων, που ιστορικά σχετίζονται είτε με τη γέννηση (δηλαδή την καταγωγή), είτε με την κατοχή πλούτου. Γι' αυτό θεωρεί την επιλογή των ατόμων που κυβερνούν με κλήρο ως την πιο δημοκρατική διαδικασία κατανομής των θέσεων εξουσίας, αφού αυτό εγγυάται την αποσύνδεση της διακυβέρνησης από την καταγωγή και τον πλούτο. Η ιδέα όμως της κλήρωσης έχει καταστεί αδιανόητη στις σύγχρονες κοινωνίες διότι μια εκ διαμέτρου αντίθετη ιδέα έχει καθιερωθεί ως εντελώς φυσική · η ιδέα ότι «η επιθυμία άσκησης της εξουσίας αποτελεί τον πρώτο τίτλο που ξεχωρίζει τους άξιους να την καταλάβουν» (Rancier J., *Το Μίσος για τη Δημοκρατία*. (μτφ. Ιακώβου Β.) Πεδίο, Αθήνα 2009, 67-68, 70-72, 130).

⁹ Galli C., ό.π., σελ. 26-29

Τα πράγματα ωστόσο άλλαξαν κατά την ύστερη φάση της νεωτερικότητας, από τον 17^ο αιώνα και έπειτα, με την ανάδυση δύο νέων πραγματικοτήτων: του κράτους και του κεφαλαίου¹⁰.

Πιο συγκεκριμένα, στη νεωτερική εποχή, η κυβέρνηση ως μέρος του λαού εξαφανίζεται για να αντικατασταθεί από την κυριαρχία, η οποία συγκροτείται μέσα από την καθολική αντιπροσώπευση και την ελεύθερη εντολή με σκοπό τον σχηματισμό μιας ενιαίας πολιτικής οργάνωσης. Η νεωτερική δημοκρατία δεν είναι επομένως ο λαός που διατάζει αλλά ο λαός που εμπιστεύεται σε «λίγους εκλεγμένους» τη βούλησή του. Αυτός είναι και ο λόγος που ο Galli θεωρεί ότι ο μεγάλος απών της νεωτερικής δημοκρατίας είναι ο λαός και ο πραγματικός πολιτικός πρωταγωνιστής της νεωτερικότητας το κράτος. Στο βαθμό που η κυριαρχία μετουσιώνεται στη διαμεσολάβηση της αντιπροσώπευσης, ο λαός παύει να ενσαρκώνει έναν ρόλο πολιτικά αποτελεσματικό, ο οποίος θα επιβεβαίωνε την ενέργεια, την εγγενή μερικότητα και την καταγωγική πολλαπλότητά του και τουναντίον υποβαθμίζεται σε μια απλή νομιμοποιητική βάση των δημοκρατικών θεσμών. Δια της κυρίαρχης εκείνης εξουσίας, της νομοθετικής, ο λαός μετουσιώνεται σε τυπική και ουδέτερη ολότητα. Χάνει με άλλα λόγια τη μερικότητά του ακριβώς επειδή αντιπροσωπεύεται στην ολότητά του και αποκτά την ιδιότητα του πολίτη. Πρόκειται για την αρχή του αντιπροσωπευτικού κράτους δικαίου, το οποίο αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της νεωτερικής δημοκρατίας¹¹. μιας δημοκρατίας, η οποία είναι κομμάτι της νεωτερικής αλλοτρίωσης, της διάστασης δηλαδή ανάμεσα στον πολίτη και στον άνθρωπο ως μέρος του λαού¹².

Πέραν της εγκαθίδρυσης ενός αντιπροσωπευτικού κράτους δικαίου με συνέπεια την απόσβεση του συγκρουσιακού/ταξικού στοιχείου, η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται και από μια άλλου τύπου «μετατόπιση προς το κράτος», η οποία προσλαμβάνει έναν τεχνικό και λειτουργικό χαρακτήρα, ακριβώς επειδή θέτει την ενότητα, την ειρήνη και την ασφάλεια των ατόμων ως θεμελιώδεις της σκοπούς. Πρόκειται για ένα εγχείρημα που έχει τεχνική διάσταση και προϋποθέτει μια οργάνωση που δεν υπάρχει στη φύση, γεγονός που απαιτεί την καταβολή της μέγιστης προσπάθειας, καθώς και την επίκληση των εργαλείων του

¹⁰ *ibid.*, σελ. 28

¹¹ Ο λαός προκειμένου να διατηρήσει την πολιτική του οντότητα, μια οντότητα διαφορετική από το κράτος, πρέπει είτε κατά τον Rousseau να απελευθερωθεί από το αντιπροσωπευτικό κράτος, είτε κατά τον Marx να απελευθερωθεί από τον καπιταλισμό (59, 61).

¹² Galli C., ό.π., σελ. 30, 33-37, 52, 54, 56-57

τεχνητού ορθολογισμού. Καθίσταται από τα παραπάνω εμφανές ότι η ουσία της νεωτερικότητας βρίσκεται, μεταξύ άλλων, στην εργαλειακότητα του νεωτερικού πολιτικού Λόγου και στον τεχνητό του χαρακτήρα · μια εργαλειακότητα που αντί να υπηρετεί το υποκείμενο, αντιθέτως το υποδουλώνει μοιραία υψώνοντας με τον τρόπο αυτό ανυπέβλητα εμπόδια στην πραγμάτωση ενός ανθρωπιστικού σκοπού. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η νεωτερική πολιτική απομακρύνεται από οποιαδήποτε πολιτική τελεολογία και προσηλώνεται στην καθαρή προστασία της φυσικής ζωής των πολιτών¹³.

Ένας ακόμη παράγοντας που διαδραμάτισε καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της δημοκρατίας κατά τη νεωτερικότητα είναι ο καπιταλισμός, υπό την έννοια ότι ολόένα και περισσότερα στρώματα του πληθυσμού, δεδομένης της ανάπτυξης των συνθηκών υλικής ζωής και οικονομικής παραγωγής, συμπαρασύρθηκαν σε διαδικασίες κινητικότητας, ανάπτυξης και χειραφέτησης. Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί ότι η αστική τάξη συνέβαλε καταλυτικά και καίρια στη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για τη διεκδίκηση της παρουσίας των μαζών στην κοινωνική και πολιτική ζωή σε ισότιμη βάση και για τη διεκδίκηση της αυτοκυβέρνησης, παρά το γεγονός ότι σε δεύτερο χρόνο συμμάχησε με όσους αντιδρούσαν στη χειραφέτηση αυτή. Η έλευση ωστόσο του καπιταλισμού και της δυναμικής του είχε ως αποτέλεσμα να συνδεθεί η δημοκρατία με το άτομο και όχι με τον λαό. Σε αντίθεση δε με ό,τι συνέβαινε στην Αθήνα, η ισορροπία μεταξύ εργασίας και πολιτικής έχει πλέον διαταραχθεί. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο μοναδικός τρόπος συνύπαρξης εργασίας και πολιτικής προϋποθέτει ότι το υποκείμενο, ως φορέας και των δύο, διχάζεται μεταξύ της ιδιότητάς του ως εργαζομένου-ιδιοκτήτη και της ιδιότητάς του ως πολίτη και συνεπώς οδηγείται στην αλλοτρίωσή του¹⁴.

Απέναντι στις ανακατατάξεις που επέφερε στη νεωτερικότητα η ανάδυση των πραγματικοτήτων του κράτους και του κεφαλαίου, ο φιλελευθερισμός είναι αυτός που θεωρείται ότι δημιούργησε τις θεωρητικές συνθήκες ώστε το άτομο της αγοράς (δημιουργός και δημιούργημα του καπιταλισμού) να αναπτυχθεί κατά το δυνατόν προς μια δημοκρατική κατεύθυνση, ότι επιχείρησε με άλλα λόγια τη σύζευξη των αξιωμάτων της αγοράς με το όραμα της δημοκρατίας¹⁵.

¹³ *ibid.*, σελ. 31-33, 63-64

¹⁴ *ibid.*, σελ. 42-43

¹⁵ *ibid.*, σελ. 44-46

Η αποτίμηση του εν λόγω εγχειρήματος, όπως αυτό έχει αποτυπωθεί μέσα από την κριτική στη φιλελεύθερη δημοκρατία, αποτελεί αντικείμενο του επόμενου μέρους της εργασίας.

ΜΕΡΟΣ II

ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΑΠΟ ΤΟΝ MACPHERSON ΚΑΙ ΤΗ ΜΟΥΦΦΕ

A. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ MACPHERSON

1. Ο ΚΤΗΤΙΚΟΣ ΑΤΟΜΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 17^{ΟΥ}-18^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ:

Η ΠΗΓΗ ΤΩΝ ΔΥΣΧΕΡΕΙΩΝ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ-ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ο Macpherson εντοπίζει τις ρίζες της φιλελεύθερης θεωρίας στην πολιτική θεωρία και πρακτική που αναπτύχθηκε κατά τον 17^ο αιώνα στην Αγγλία, το ουσιώδες χαρακτηριστικό της οποίας υπήρξε η νέα πίστη στην αξία και στα δικαιώματα του ατόμου. Πρόκειται για μια υπόθεση που εισήγαγε τη διάσπαση του ερμηνευτικού πλαισίου της παραδοσιακής θεωρίας, η οποία αντιλαμβανόταν τον άνθρωπο ως ενταγμένο σε ένα πλαίσιο «οργανικών» ιεραρχικών σχέσεων, με κύρια χαρακτηριστικά την υποχρέωση «αφοσίωσης» και «πίστης», οι οποίες είχαν ως θεμέλιό τους την αυθαιρεσία και τη δύναμη. Υπ' αυτή την έννοια, η εισαγωγή της έννοιας του ατομικισμού ξεκίνησε ως ένα απελευθερωτικό ιδεώδες, το οποίο αμφισβητούσε την απόλυτη εξουσία της μοναρχίας, επέκρινε τα πολιτικά και οικονομικά προνόμια της αριστοκρατίας και την αδικία του φεουδαλικού συστήματος¹⁶.

Είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι ο ατομικισμός παρέμεινε ως εξέχον γνώρισμα καθ' όλη την κατοπινή παράδοση του φιλελευθερισμού. Παρά ωστόσο το γεγονός ότι οι εν λόγω θεωρίες ανταποκρίνονταν στις συνθήκες του 17^{ου} αιώνα, δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση κατά τον Macpherson να ανταποκριθούν στις ανάγκες και στις προσδοκίες των

¹⁶ Macpherson C.B., *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η Πολιτική Θεωρία του Πρώιμου Φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον στον Locke*. Γνώση, Αθήνα, 1986, σελ. 15, Heywood A., *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2005, σελ. 72, Κιντής Ν., «Η κριτική των αντινομιών του φιλελευθερισμού: δύο μελέτες του C.B. Macpherson, σε *Αξιολογικά*, αρ.τ.1, Αθήνα, 1990, σελ. 173

ανθρώπων του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα. Σε μια τέτοια περίπτωση, οι θεμελιώδεις αρχές του 17^{ου} αιώνα θα έπρεπε είτε να εγκαταλειφθούν είτε να επισκευαστούν. Στην περίπτωση της επισκευής τους θα χρειαζόταν να βρεθεί ένας τρόπος αναζωογόνησης της αίσθησης της ηθικής αξίας του ατόμου και ανασύνθεσή της με την αίσθηση της ηθικής αξίας της κοινότητας. Το γεγονός αυτό θα έδινε τη δυνατότητα επιστροφής στις επιθυμητές αξίες του ατομικισμού με παράλληλη απόρριψη των υπερβολών του. Παρά τις όποιες προσπάθειες ωστόσο έγιναν προς αυτή την κατεύθυνση, αρχίζοντας από τον Mill, όλες προσέκρουσαν σε σοβαρές δυσχέρειες¹⁷.

Στον πυρήνα των δυσχερειών της σύγχρονης φιλελεύθερης-δημοκρατικής θεωρίας στο πλαίσιο του αναπτυχθέντος αρχικού ατομικισμού του 17^{ου} αιώνα βρίσκεται ο κτητικός της χαρακτήρας, το γεγονός δηλαδή ότι το άτομο γίνεται αντιληπτό ως ο ιδιοκτήτης του εαυτού του και των ικανοτήτων του και ότι δεν οφείλει τίποτα από όλα αυτά στην κοινωνία. Στη βάση του κτητικού αυτού ατομισμού, το άτομο δεν γίνεται αντιληπτό ως ηθική ολότητα, ούτε ως μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής ολότητας, αλλά αποκλειστικά και μόνο ως κάτοχος του εαυτού του. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το ζήτημα της κυριότητας ανάγεται σε ζήτημα αποφασιστικής σημασίας, το οποίο επικαθορίζει την πραγματική ελευθερία, καθώς και τη δυνατότητα πραγμάτωσης δυνατοτήτων. Η ουσία δηλαδή του ανθρώπου βρίσκεται στην ελευθερία και ανεξαρτησία του από τις θελήσεις άλλων, με την ελευθερία του αυτή να θεμελιώνεται στην ιδιοκτησία. Η κοινωνία συνίσταται, μέσα σε αυτό το πλαίσιο, σε σχέσεις συναλλαγής μεταξύ ιδιοκτητών, ενώ η πολιτική κοινωνία λειτουργεί ως ένα υπολογισμένο μέσο που σκοπό έχει την προστασία αυτής της ιδιοκτησίας και την τήρηση της τάξης στις σχέσεις συναλλαγής^{18, 19}.

Είναι γεγονός ότι τα κτητικά θεωρήματα αντιστοιχούν στην ουσία των πραγματικών σχέσεων μιας κοινωνίας της αγοράς και ότι γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο έδωσαν στην θεωρία του φιλελευθερισμού το σθένος που είχε καθ' όλον τον 17^ο αιώνα. Τα ίδια ωστόσο αυτά

¹⁷ Macpherson C.B., *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η Πολιτική Θεωρία του Πρώιμου Φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον στον Locke*, σελ. 16-17

¹⁸ *ibid.*, σελ. 17-18

¹⁹ Το εύρος της επίδρασης του ιδιοκτησιακού/κτητικού χαρακτήρα της φιλελεύθερης θεωρίας αποδεικνύεται, μεταξύ άλλων, από το γεγονός ότι κτητικά θεωρήματα συναντούμε όχι μόνο στις θεωρίες του Hobbes και του Locke, αλλά και σε θεωρίες, όπως αυτή των ριζοσπαστών Ισπεδωτών και του Harrington, στις οποίες δεν θα περίμενε κανείς ότι θα τα συναντήσει (Macpherson C.B., *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η Πολιτική Θεωρία του Πρώιμου Φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον στον Locke*, σελ. 18).

θεωρήματα έγιναν και η πηγή της αδυναμίας της. Πιο συγκεκριμένα, παρά το γεγονός ότι η κοινωνία αναπτύχθηκε κατά τρόπο τέτοιο ώστε να καταστραφούν ορισμένες από τις προϋποθέσεις που ήταν απαραίτητες για πραγμάτωση μιας φιλελεύθερης θεωρίας κτητικών θεωρημάτων, δεν έπαψε ποτέ κατ' ουσίαν να είναι προσδεδεμένη σε αυτά. Δεν είναι άλλωστε και απορίας άξιο· όσο επικρατούν οι σχέσεις της αγοράς, είναι πολύ δύσκολο τα θεωρήματα αυτά να εγκαταλειφθούν, τουλάχιστον συλλήβδην²⁰.

2. ΤΟ ΔΙΛΗΜΜΑ ΤΗΣ «ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ»

ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΑ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες είναι κτητικές κοινωνίες της αγοράς ως προς τα βασικά τους χαρακτηριστικά. Υπ' αυτή την έννοια, δεν αποτελεί πρόβλημα το γεγονός ότι στις σύγχρονες κοινωνίες έχουν διατηρηθεί τα θεωρήματα της κτητικής κοινωνίας του 17^{ου} αιώνα. Το πρόβλημα είναι ότι επήλθαν μεταβολές, οι οποίες καθιστούν αδύνατη τη λογική παραγωγή μιας έγκυρης θεωρίας νομιμοποίησης της υποχρέωσης με βάση τα παραπάνω αυτά θεωρήματα. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο είναι που τα θεωρήματα αυτά θεωρούνται ότι έχουν αποτύχει ως θεμέλια της φιλελεύθερης-δημοκρατικής θεωρίας²¹.

Δύο είναι οι βασικές προϋποθέσεις για τη θεμελίωση μια έγκυρης θεωρίας πολιτικής υποχρέωσης. Η πρώτη αφορά στην αξιωματική παραδοχή ότι όλοι θεωρούν τον εαυτό τους ίσο προς τους άλλους σε έναν τομέα θεμελιωδέστερο από άλλους. Η αρχική κτητική κοινωνία της αγοράς πληρούσε αυτό τον όρο από τον 17^ο μέχρι και τον 19^ο αιώνα, δεδομένου ότι η υπαγωγή του καθενός στους νόμους της αγοράς ήταν αναπόφευκτη, φαινόταν να ισχύει εξίσου για όλους και θεμελιώνει μια έλλογη υποχρέωση όλων των ανθρώπων σε μια πολιτική εξουσία που θα ρύθμιζε τις σχέσεις της αγοράς. Η δεύτερη αφορά στην ύπαρξη συνοχής ατομικών συμφερόντων μεταξύ όλων εκείνων που έχουν δικαίωμα ψήφου ώστε να εξουδετερώνονται τυχόν φυγόκεντρες δυνάμεις²².

Και οι δύο αυτές προϋποθέσεις έπαψαν να ισχύουν από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά από τη στιγμή που η βιομηχανική εργατική τάξη ανέπτυξε ταξική συνείδηση και απέκτησε πολιτική έκφραση. Οι άνθρωποι αφενός έπαψαν να θεωρούν ότι η υποταγή όλων των

²⁰ *ibid.*, σελ. 18

²¹ *ibid.*, σελ. 358-359

²² *ibid.*, σελ. 360-361

ανθρώπων στους καθορισμούς της αγοράς ισοδυναμεί με ισότητα και αφετέρου άρχισαν να οραματίζονται εναλλακτικά συστήματα, γεγονός που ανέτρεψε το μονοπώλιο της υποταγής στους νόμους της αγοράς. Επιπλέον, η κοινωνία ναί μεν εξακολουθούσε να διαιρείται σε τάξεις, ωστόσο με την παραχώρηση και επέκταση του δικαιώματος ψήφου, η τάξη των ιδιοκτητών έχασε το μονοπώλιο της εξουσίας. Έπαψε επομένως να υπάρχει η βεβαιότητα της συνοχής, η οποία ήταν εξασφαλισμένη όσο το δικαίωμα ψήφου περιοριζόταν σε μία μόνο τάξη. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι ότι ανετράπησαν οι προϋποθέσεις για την συγκρότηση μιας αυτόνομης θεωρίας πολιτικής υποχρέωσης. Το γεγονός αυτό δεν μετέβαλε σε τίποτα το κύρος των αξιωμάτων του κτητικού ατομισμού. Τα θεωρήματα αυτά εξακολουθούσαν να είναι απαραίτητα, δεν μπορούσαν πια ωστόσο να παράγουν καμία επαρκή αρχή πολιτικής υποχρέωσης²³.

Το επιχείρημα, μεταξύ άλλων, ότι η συνέχιση της ύπαρξης φιλελεύθερων-δημοκρατικών κρατών κατά τον 20^ο αιώνα μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι η τάξη των ιδιοκτητών κατάφερε, παρά την επέκταση του δικαιώματος ψήφου, να διατηρήσει στα χέρια της την πολιτική εξουσία, δεν θα μπορούσε να αποτελέσει κατάλληλη βάση ηθικής δικαίωσης της φιλελεύθερης δημοκρατίας λόγω της απάτης που εμπεριέχει. Το ίδιο ισχύει και οποιοδήποτε επιχείρημα θεμελιώνει τη συνοχή σε μη ηθικές βάσεις. Ο Macpherson θεωρεί με λίγα λόγια ότι από τη στιγμή που εξαφανίστηκε το παλιό υπόβαθρο συνοχής, κανένας από τους παράγοντες που λειτούργησαν έχοντας ως στόχο τη διατήρηση των φιλελεύθερων-δημοκρατικών κρατών σε κτητικές κοινωνίες της αγοράς δεν έχει καταφέρει να προσφέρει ικανοποιητική θεωρία δικαίωσής τους²⁴.

Το ζήτημα που τίθεται στις σύγχρονες φιλελεύθερες-δημοκρατικές δημοκρατικές θεωρίες είναι αν θα πρέπει να εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τα θεωρήματα του κτητικού ατομισμού, τη στιγμή που τα θεωρήματα αυτά δεν μπορούν πλέον υπό τις δεδομένες μεταβολές να δομήσουν νομιμοποίηση της πολιτικής υποχρέωσης. Και από αυτό ακριβώς το σημείο αρχίζει να τίθεται ένα δίλημμα, το οποίο δομείται στη βάση μιας αντινομίας. Από τη μία, η φιλελεύθερη θεωρία πρέπει να συνεχίσει να χρησιμοποιεί τα θεωρήματα του κτητικού ατομισμού επειδή αντιστοιχούν και ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της κοινωνίας της αγοράς. Από την άλλη, οι προαναφερθείσες μεταβολές που έχουν

²³ *ibid.*, σελ. 359, 361-362

²⁴ *ibid.*, σελ. 362-363

συντελεστεί στην κοινωνία της αγοράς έχουν καταργήσει την ταξική συνοχή που είναι απαραίτητη για τη λογική παραγωγή της υποχρέωσης προς ένα φιλελεύθερο κράτος βάσει των αξιωμάτων του κτητικού ατομικισμού. Σε αυτή την περίπτωση είτε απορρίπτουμε τα θεωρήματα του κτητικού ατομικισμού με την αιτιολόγηση ότι αποτελούν ηθική προσβολή (άποψη που εξέφρασαν πολλοί θεωρητικοί, ανάμεσά τους και ο J.S. Mill) και προτείνουμε μια θεωρία εκτός πραγματικότητας, είτε τα διατηρούμε και σε αυτήν την περίπτωση δεν μπορούμε να έχουμε μια έγκυρη θεωρία πολιτικής υποχρέωσης. Από αυτό έπεται ότι δεν είναι πια εφικτή μια έγκυρη θεωρία της υποχρέωσης προς ένα φιλελεύθερο δημοκρατικό κράτος σε μια κτητική κοινωνία της αγοράς. Ακόμα και αν υποθέσουμε ότι βρισκόταν λύση στο ζήτημα της συνοχής, θα εξακολουθούσε να υπάρχει το πρόβλημα της εξεύρεσης υποκατάστατου για την αναγνώριση της θεμελιώδους ισότητας. Η αλλαγή που έχει πραγματοποιηθεί σε επίπεδο κοινωνικών δεδομένων έχει καταστήσει αδύνατη τη δημιουργία εσωτερικής συνοχής και μάλιστα έχει δημιουργήσει μια νέα ισότητα στο επίπεδο της ανασφάλειας μεταξύ των ατόμων²⁵.

Ο Macpherson φαίνεται να αναγάγει επομένως την ανάπτυξη και την έκφραση πολιτικών δικαιωμάτων από μέρους της εργατικής τάξης σε στοιχείο καμπής και κλυδωνισμών στα υφιστάμενα αξιώματα του κτητικού ατομικισμού, καθώς και σε τομή-ορόσημο μεταξύ της πρώιμης και της μετέπειτα φιλελεύθερης θεωρίας.

3. ΟΙ ΔΥΟ ΑΝΤΙΘΕΤΙΚΕΣ ΠΛΕΥΡΕΣ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

ΚΑΙ Η ΑΜΦΙΣΗΜΙΑ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Κατά τον Macpherson ο όρος «φιλελεύθερη» μπορεί να σημαίνει τόσο την ελευθερία του ισχυρότερου να υπερισχύσει στον ασθενέστερο όσο και την ίση και πραγματική ελευθερία όλων να χρησιμοποιούν και να αναπτύσσουν τις ικανότητές τους. Πρόκειται για δύο αντιθετικές εκφάνσεις του φιλελευθερισμού, εκ των οποίων μόνο στη δεύτερη εμπεριέχεται ένα ηθικό πρόταγμα. Είναι γεγονός ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία καλείται κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της να συμβιβάζει τις δύο αυτές εκφάνσεις.

Ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα προωθείται το αίτημα των ίσων ατομικών δικαιωμάτων, γεγονός που σηματοδοτεί τις απαρχές της αμφιθυμίας της φιλελεύθερης συμπεριφοράς

²⁵ *ibid.*, σελ. 363-365

απέναντι στη δημοκρατία, στο πλαίσιο της οποίας οι δύο σημασίες της φιλελεύθερης δημοκρατίας έχουν σχηματίσει μια ασταθή ενότητα. Είναι επίσης γεγονός ότι η ζωή της φιλελεύθερης θεωρίας γεννήθηκε μέσα σε καπιταλιστικές κοινωνίες της αγοράς, γεγονός που εξηγεί τον λόγο, για τον οποίο έχει επικρατήσει η άποψη της αγοράς και η συνεπακόλουθη ταύτιση του όρου «φιλελεύθερη» με τον όρο «καπιταλιστική». Ωστόσο, κατά τον Macpherson, αν θέλουμε να υπάρχει μέλλον στην φιλελεύθερη δημοκρατία, θα πρέπει να προκρίνουμε τον υποβιβασμό του θεωρήματος της αγοράς με παράλληλη ενίσχυση του ίσου δικαιώματος στην αυτοανάπτυξη²⁶.

4. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ

ΣΕ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΜΕ ΤΑΞΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ

Η διεκυστίνδα μεταξύ των δύο αντιθετικών και αμφίσημων αυτών διαστάσεων του φιλελευθερισμού αποτυπώνονται με τον πιο εμφανή τρόπο στην εξελικτική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας, την οποία ο Macpherson πραγματεύεται μέσα από τη σχέση δημοκρατίας και κοινωνικών τάξεων. Αν ο Macpherson αποδίδει μεγάλη σημασία στο ζήτημα των κοινωνικών τάξεων, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι θεωρεί πως ένα από σοβαρότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η φιλελεύθερη δημοκρατία εντοπίζεται ακριβώς στην προσαρμογή του σχήματος της δημοκρατικής διακυβέρνησης σε μια κοινωνία με ταξική διαίρεση. Πρόκειται για ένα ζήτημα που δεν είχε τεθεί πριν τον 19^ο αιώνα, δεδομένου ότι μέχρι τότε οι δημοκρατικοί οραματισμοί ήταν προσαρμοσμένοι σε αταξικές ή μονοταξικές κοινωνίες (ουτοπικά μοντέλα). Πιο συγκεκριμένα, στις εκφάνσεις της φιλελεύθερης δημοκρατίας, όπως αυτές εκφράστηκαν μεταξύ του 16^{ου} και αρχών του 19^{ου} αιώνα, εμφανίζονται δύο δημοκρατικά ρεύματα: το ένα στηρίζεται στην αταξική κοινωνία με πρόταγμα την κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας (Ουτοπία του More και The Law of Freedom του Winstanley), και το άλλο στην μονοταξική κοινωνία με ιδεώδες μια κοινωνία, στην οποία επικρατεί ισότητα ιδιοκτησίας και έτσι δεν εξυφαίνονται σχέσεις εκμεταλλευτή-εκμεταλλεόμενου (Ισοπεδωτές, Rousseau, Jefferson). Ακριβώς λοιπόν επειδή τα μοντέλα αυτά δημοκρατίας ήταν προσαρμοσμένα σε μια μονοταξική ή αταξική κοινωνία, θα ήταν

²⁶ Macpherson C.B., *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*. Γνώση, Αθήνα, 1994, σελ. 11-13, Heywood A., *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2005, σελ. 104

καλύτερο, κατά τον Macpherson, να τοποθετούνται όλες οι δημοκρατικές θεωρίες πριν τον 19^ο αιώνα εκτός της δημοκρατικο-φιλελεύθερης παράδοσης²⁷.

Βάσει των παραπάνω, οι απαρχές της φιλελεύθερης δημοκρατικής παράδοσης ή αλλιώς η τομή μεταξύ προφιλελεύθερης και φιλελεύθερης δημοκρατίας ορίζονται στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, τότε που συνέβησαν δύο κομβικές αλλαγές: κατά πρώτον, αναγνωρίστηκε η ύπαρξη μιας ταξικά διαιρεμένης κοινωνίας και εκφράστηκε η φιλοδοξία προσαρμογής των δημοκρατικών δομών σε μια τέτοια κοινωνία και κατά δεύτερον έγινε σταδιακά αντιληπτό ότι το καθολικό δικαίωμα ψήφου δεν θα έθετε σε κίνδυνο ούτε την ιδιοκτησία ούτε τη διατήρηση των ταξικά διαιρεμένων κοινωνιών²⁸.

Ο Macpherson παρουσιάζει τα στάδια εξέλιξης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όπως αυτά εκτυλίχθηκαν συναρτήσει της επέκτασης του δικαιώματος ψήφου και του ταξικού ζητήματος. Ξεκινά από τους τους ωφελμιστές Jeremy Bentham και James Mill, τους πρώτους συστηματικούς εκφραστές της φιλελεύθερης δημοκρατίας, της προστατευτικής δημοκρατίας. Προχωρά στην εμφάνιση της αναπτυξιακής δημοκρατίας με εκφραστή τον J.S.Mill, η οποία παρά τις όποιες αντιφάσεις και ατέλειές της εμφορούνταν από μια ηθική διάσταση και ήταν δημοκρατικότερη από το προστατευτικό μοντέλο, καθώς και στην μετέξελξή της, δηλαδή στο ηθικό επιχείρημα του J.S.Mill με παράλληλη επέκταση του ίσου δικαιώματος ψήφου²⁹ για να οδηγηθεί στη δημοκρατία της ισορροπίας, το επικρατέστερο μοντέλο από τα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα και μετά. Πρόκειται για ένα μοντέλο πλουραλιστικό, σύμφωνα με το οποίο η κοινωνία αποτελείται από άτομα, και συνάμα

²⁷ *ibid.*, σελ. 22, 28-35, 37

²⁸ *ibid.*, σελ. 24

²⁹ Ο λόγος για τον οποίο το ίσο δικαίωμα ψήφου των ενηλίκων δεν επιβεβαίωσε τους φόβους περί ταξικής διακυβέρνησης οφείλεται στην εκπληκτική επιτυχία με την οποία το κομματικό σύστημα δάμασε τη δημοκρατία λειτουργώντας τελικά ως ένα μέσο συμβιβασμού μεταξύ του καθολικού και ίσου εκλογικού δικαιώματος και της κοινωνίας της ανισότητας. Οι κομματικοί μηχανισμοί επέφεραν ουσιαστικά άμβλυση και όχι όξυνση των ταξικών συγκρούσεων, συσκοτίζοντας τα προβλήματα και μειώνοντας την ευθύνη της κυβέρνησης έναντι του εκλογικού σώματος για να δημιουργήσουν τελικά όχι απλά μια πολιτική ισορροπία αλλά ένα ιδιαίτερο είδος ισορροπίας υπέρ της κρατούσας οικονομικής κυριαρχίας. Στην εξέλιξη αυτή συνεπικούρησε, κατά τον Macpherson, το γεγονός ότι η πολυάριθμη οικονομική τάξη είχε πάψει να είναι προσηλωμένη στους σκοπούς της και ότι παράλληλα με την σταδιακή καθιέρωση του δημοκρατικού δικαιώματος ψήφου επικρατούσαν παράγοντες που εξασθένιζαν την διπολική διαίρεση μεταξύ όσων υποστήριζαν και όσων απέρριπταν το ισχύον σύστημα ιδιοκτησίας και ανταγωνισμού της αγοράς (Macpherson C.B., *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*. Γνώση, Αθήνα, 1994, σελ. 98-104).

ελιτιστικό, υπό την έννοια ότι αναθέτει τον κύριο ρόλο στο πλαίσιο της πολιτικής διαδικασίας σε αυτοεπιλεγόμενες ομάδες ηγετών³⁰.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι το μοντέλο αυτό συγκροτήθηκε κατά τα μέσα του 20ου αιώνα με βάση προσεκτικές και εκτεταμένες εμπειρικές έρευνες ικανότατων επιστημόνων με βάση τον άνθρωπο σε συνάρτηση με την κοινωνία της αγοράς. Παρά τις αναγνωρισμένες ατέλειές του, θεωρείται ότι είναι το μόνο που μπορεί να λειτουργήσει με τον καλύτερο τρόπο ακριβώς επειδή δεν αξιώνεται να εφαρμόσει υψηλά ιδεώδη³¹.

Τα κύρια αξιώματα του μοντέλου αυτού, ένα μοντέλο το οποίο εκφράστηκε για πρώτη φορά συστηματικά από τον Schumpeter³², είναι ότι η δημοκρατία είναι απλώς ένας μηχανισμός εξουσιοδότησης κυβερνήσεων, οπότε δεν αποτελεί ούτε ένα είδος κοινωνίας ούτε ένα σύνολο ηθικών σκοπών, και επιπλέον ότι πρόκειται για έναν μηχανισμό, ο οποίος συνίσταται σε έναν ανταγωνισμό μεταξύ αυτοεπιλεγόμενων ομάδων πολιτικών (ελίτ). Ουσιαστικά, το μοντέλο αυτό εξαλείφει σκόπιμα το ηθικό περιεχόμενο που είχε εντάξει το αναπτυξιακό μοντέλο μέσα στην ιδέα της δημοκρατίας και εξοβελίζει τις οποιεσδήποτε ιδέες για τη δημοκρατία ως μέσο βελτίωσης ή μετάβασης σε μια υψηλότερη κοινωνική οργάνωση και

³⁰ *ibid.*, σελ. 42- 115

³¹ *ibid.*, σελ. 115, 124, 125

³² Στο έργο του *Καπιταλισμός, σοσιαλισμός και δημοκρατία* ο Schumpeter θέτει τα θεμέλια μιας «ρεαλιστικής» θεωρίας της δημοκρατίας. Μέσα από την αντιπαραβολή του ορισμού της δημοκρατίας κατά Schumpeter ως «της θεσμικής οργάνωσης λήψης πολιτικών αποφάσεων, στην οποία μεμονωμένα άτομα, μέσα από ανταγωνιστικές διαδικασίες για την απόκτηση των ψήφων του λαού, αποκτούν την αρμοδιότητα λήψης αποφάσεων» με τον ορισμό της «κλασικής θεωρίας της δημοκρατίας», σύμφωνα με τον οποίο, «δημοκρατία είναι εκείνη η θεσμική οργάνωση για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων, η οποία πραγματώνει το κοινό συμφέρον, αφήνοντας τον λαό να αποφασίζει μόνος του για επίμαχα θέματα, και μάλιστα μέσω επιλογής προσώπων που οφείλουν να συνέρχονται για να εκτελούν τις αποφάσεις του» καθίστανται εμφανή δύο βασικά ζητήματα.

Κατά πρώτον, ο Schumpeter διαχωρίζεται από την «κλασική θεωρία της δημοκρατίας», η οποία προσανατολίζεται και εμφορείται από την ιδέα περί κοινού συμφέροντος/γενικού, επειδή τη θεωρεί ως πηγή αστάθειας λόγω τόσο των έντονων διαφοροποιήσεων ως προς τον ορισμό του κοινού συμφέροντος όσο και των μέσων που θα οδηγούσαν σε έναν κοινά αποδεκτό σκοπό. Κατά δεύτερον, ο Schumpeter παρουσιάζει τον μέσο πολίτη ως ον με περιορισμένες πνευματικές και πολιτικές ικανότητες και καταλογίζει στο εκλογικό σώμα μειωμένο αίσθημα ευθύνης και μειωμένη κριτική αντίληψη φτάνοντας μάλιστα να κάνει λόγο για ακαλλιέργητες, ασταθείς και επικίνδυνες μάζες, οι οποίες δεν έχουν παρά μόνο περιορισμένες δυνατότητες ελέγχου της πολιτικής ηγεσίας. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η συμμετοχή των εκλογέων στη λήψη πολιτικών αποφάσεων πρέπει να περιοριστεί στο ελάχιστο, δηλαδή στην απλή νομιμοποίηση της κυριαρχίας των ανταγωνιστικών ελίτ, οι οποίες είναι και οι μόνες που μπορούν να διατηρήσουν τη δημοκρατία και να αξιοποιήσουν την ισχύ της.

Για τον Schumpeter επομένως η δημοκρατία προσδιορίζεται αποκλειστικά και μόνο ως μέθοδος και όχι ως σκοπός ή αξία αυτή καθ' εαυτήν. Ο Schumpeter απογυμνώνει επομένως τους δημοκρατικούς θεσμούς από ένα ιδεολογικά φορτισμένο περιεχόμενο που βρίθει ηθικών σκοπών και ανθρωπιστικών αξιών (Schmidt M.G., *Θεωρίες της Δημοκρατίας*. Σαββάλας, Αθήνα, 2004, σελ. 219, 222-226).

συνείδηση συνείδηση · ανάγει τη δημοκρατία σε έναν απλό μηχανισμό της αγοράς με τους εκλογείς στον ρόλο του καταναλωτή και τους πολιτικούς στον ρόλο του επιχειρηματία. Πρόκειται επί της ουσίας για ένα μοντέλο εμπνευσμένο από έναν οικονομολόγο, ο οποίος παραλληλίζει το πολιτικό με το οικονομικό μοντέλο προβάλλοντας ως κεντρικό σύνθημα τη μεγιστοποίηση της προσωπικής ωφέλειας υπό συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού. Οι πολίτες θεωρούνται κυρίαρχοι επειδή ως καταναλωτές έχουν τη δυνατότητα να επιλέγουν μεταξύ πολιτικών αγαθών με την πολιτική κοινωνία να συνιστά απλώς και μόνο μια σχέση αγοραπωλησίας πολιτικών εμπορευμάτων. Πρόκειται για ένα ανταγωνιστικό ελιτίστικο κομματικό σύστημα, το οποίο κατ' αναλογία με τη λειτουργία της αγοράς στο οικονομικό σύστημα, θεωρείται ότι επιφέρει την άριστη ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης³³.

Κατά τον Macpherson, το πολιτικό αυτό σύστημα της αγοράς δεν είναι καθόλου δημοκρατικό, στον βαθμό που στην πολιτική αγορά η αγοραστική δύναμη είναι το χρήμα και στον βαθμό που ο πλούτος και το μορφωτικό επίπεδο είναι κατά άνισο τρόπο κατανεμημένα στην κοινωνία. Η κοινωνική αυτή ανισότητα έχει σαν αποτέλεσμα την άνιση πολιτική συμμετοχή και οδηγεί εκ των πραγμάτων στην πολιτική αδιαφορία από μέρους των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων και στην παράλληλη επικυριαρχία των ανώτερων κοινωνικοοικονομικών τάξεων. Η διαμορφούμενη επομένως πολιτική αγορά απέχει πολύ από το να είναι ανταγωνιστική, εφόσον είναι ολιγοπωλιακή, εφόσον δηλαδή υπάρχουν λίγοι προμηθευτές πολιτικών αγαθών και συνεπώς λίγα πολιτικά κόμματα, εφόσον οι ελίτ είναι αυτές που υπαγορεύουν τη ζήτηση των πολιτικών αγαθών και εφόσον σε ένα τέτοιο πλαίσιο είναι αδύνατη η πλήρη ανταπόκριση στις απαιτήσεις και ανάγκες των αγοραστών. Αν το μοντέλο αυτό παραγνωρίζει την ύπαρξη ολιγοπωλίων και τις επιπτώσεις του, αυτό οφείλεται στο γεγονός, όπως έχει ήδη προαναφερθεί, ότι δεν βλέπει στο δημοκρατικό κομματικό σύστημα τίποτα περισσότερο από μια ανταγωνιστική αρένα μεταξύ ελίτ³⁴.

Το εν λόγω μοντέλο ουσιαστικά αποκαλύπτει τις πραγματικές σχέσεις που επικρατούν στην κοινωνία και είναι ρεαλιστικό ακριβώς επειδή προβάλλει την κοινωνία ως ανίκανη να υπερβεί την ολιγοπωλιακή οικονομική αγορά και την ανισότητα των τάξεων · διαψεύδει πλήρως το επιχείρημα της άριστης ισορροπίας και της κυριαρχίας του καταναλωτή, παρ' όλ' αυτά παραμένει το ακριβέστερο περιγραφικό μοντέλο και θα εξακολουθεί να γίνεται

³³ Macpherson C.B., *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, ό.π., σελ. 116, 118-119, 127

³⁴ *ibid.*, σελ. 129-133

αποδεκτό, όσο οι δυτικές κοινωνίες προκρίνουν την αφθονία έναντι της κοινότητας και όσο συνεχίζουμε να δεχόμαστε την ψυχροπολεμική άποψη ότι η μόνη εναλλακτική απέναντι στο μοντέλο αυτό είναι ένα εντελώς μη φιλελεύθερο ολοκληρωτικό κράτος³⁵.

Ο κεϋνσιανισμός, η ανάγκη δηλαδή κρατικής παρέμβασης στην οικονομία κατά τα διδάγματα του Keynes, ερμηνεύεται, κατά τον Macpherson, ως «ενσάρκωση» του εν λόγω μοντέλου· αποτύπωσε την ανάγκη για περαιτέρω απομάκρυνση των πολιτικών αποφάσεων από κάθε δημοκρατική διαδικασία και την εκχώρηση της ευθύνης διαχείρισης σε εμπειρογνώμονες, οι οποίοι και θεωρούνται υπέρτεροι και ικανότεροι για τη διάσωση του συστήματος. Είναι γεγονός ότι οι εμπειρογνώμονες έσωσαν το σύστημα για τις επόμενες τρεις με τέσσερις δεκαετίες. Σταδιακά ωστόσο, καθώς μεγάλωνε η απογοήτευση για τα αποτελέσματα αυτού του κρατικά ρυθμιζόμενου καπιταλισμού, κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, η επάρκεια του μοντέλου της δημοκρατίας της ισορροπίας άρχισε να αμφισβητείται ολοένα και περισσότερο. Δεδομένων επομένως των αμφιβολιών σχετικά με την επάρκεια του συστήματος, άρχισε σταδιακά να ορθώνεται ως αίτημα, αρχικά στα φοιτητικά κινήματα, στη συνέχεια στους κόλπους της εργατικής τάξης και με την πάροδο του χρόνου στο σύνολο της κοινωνίας, η εγκαθίδρυση μιας δημοκρατίας της συμμετοχής. Σε αυτό το πλαίσιο οι εθνικές κυβερνήσεις άρχισαν να υιοθετούν πολιτικές, στις οποίες προβλεπόνταν ευρεία συμμετοχή των πολιτών³⁶.

Τα ζητήματα που εγείρονται από τον Macpherson είναι δύο: μπορεί να υπάρξει περισσότερη συμμετοχή στη φιλελεύθερη δημοκρατία και είναι αυτό επιθυμητό; Στο πλαίσιο της δημοκρατίας της ισορροπίας το αίτημα αυτό ουσιαστικά εγκαταλείφθηκε, στο μοντέλο ωστόσο της δημοκρατίας της συμμετοχής η ελπίδα για μια συμμετοχική κοινωνία ήρθε για να μείνει³⁷.

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της άμεσης δημοκρατίας, ο Macpherson εγείρει το ζήτημα της διατύπωσης των προβλημάτων. Φαίνεται ότι είναι αναπόφευκτο να αποφασίζει ένα κυβερνητικό σώμα για τα ερωτήματα που θα τεθούν, δεδομένου ότι οι κοινωνίες δεν θα μπορούσαν να θέσουν τα ζητήματα αυτά με σαφήνεια τέτοια ώστε να δίνονται στην κυβέρνηση σαφείς κατευθυντήριες γραμμές και επιπλέον είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα

³⁵ *ibid.*, σελ. 134

³⁶ *ibid.*, σελ. 135, 137-138

³⁷ *ibid.*, σελ. 138

ενυπήρχαν αντιφατικά μηνύματα. Δεδομένου αυτού, το πρόβλημα της συμμετοχικής δημοκρατίας σε μαζική κλίμακα φαίνεται ανεπίλυτο, αν δεν προχωρήσουμε σε ουσιαστικές αλλαγές στην κοινωνία μέσω της καλλιέργειας και της ενίσχυσης της αυτοσυνείδησης των ανθρώπων. Σε αυτό το πλαίσιο, ως κεντρικό ζήτημα δεν τίθεται με ποιον τρόπο θα λειτουργούσε μια δημοκρατία συμμετοχής αλλά με ποιον τρόπο θα μπορούσαμε ως κοινωνία να οδηγηθούμε τελικά σε αυτήν³⁸.

Ο Macpherson αναφέρει τρεις παράγοντες-κοινωνικής αλλαγής που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στην ευδοκίμηση της δημοκρατίας της συμμετοχής. Μια πρώτη αλλαγή αφορά στη μεταβολή της συνείδησης των ανθρώπων. Στην περίπτωση που οι άνθρωποι πάψουν να ενεργούν αμιγώς ως καταναλωτές (να καταναλώνουν δηλαδή αποκλειστικά για δική τους ικανοποίηση ή για να επιδεικνύουν την ανωτερότητά τους) και αρχίσουν να αναπτύσσουν αλλά και να αξιοποιούν τις ικανότητές τους, τότε μόνο θα μπορέσουν να αναπτύξουν μια αυτοσυνείδηση τέτοια, η οποία θα ενισχύει και θα προάγει το αίσθημα της κοινότητας. Μια δεύτερη αλλαγή αφορά στη μείωση της κοινωνικής και οικονομικής ανισότητας, η οποία ωστόσο μάς εισάγει σε έναν φαύλο κύκλο υπό την έννοια ότι δεν μπορούμε να πετύχουμε περισσότερη δημοκρατική συμμετοχή χωρίς αλλαγές στην κοινωνική συνείδηση και ανατροπή της κοινωνικής ανισότητας, δεν μπορούμε όμως παράλληλα να επιτύχουμε μεταβολές σε επίπεδο κοινωνικής ανισότητας και συνείδησης χωρίς να έχει προηγηθεί αύξηση της δημοκρατικής συμμετοχής³⁹.

Ο Macpherson βλέπει ορισμένες διεξόδους μπροστά σε αυτό το αδιέξοδο, τα οποία συνίστανται σε τρία αδύνατα σημεία του φαύλου αυτού κύκλου. Πρόκειται για την αυξανόμενη συνειδητοποίηση του κόστους της οικονομικής ανάπτυξης (οικολογική καταστροφή), την αυξανόμενη συνειδητοποίηση του κόστους της πολιτικής αδιαφορίας και τις αμφιβολίες γύρω από ικανότητα του οργανωμένου καπιταλισμού να ικανοποιήσει τις καταναλωτικές προσδοκίες εφόσον αναπαράγει την ανισότητα. Όλα αυτές οι παράμετροι μαζί μπορούν να συντελέσουν στην εξασθένιση της καταναλωτικής συνείδησης, στη μείωση της ταξικής ανισότητας και στην αύξηση της πολιτικής συμμετοχής. Εντός ενός τέτοιου

³⁸ *ibid.*, σελ. 140-143

³⁹ *ibid.*, σελ. 145-147

πλαίσιου, οι προοπτικές για μια δημοκρατικότερη κοινωνία δεν είναι εντελώς αποθαρρυντικές⁴⁰.

Το απλούστερο μοντέλο που κατά τον Macpherson θα μπορούσε να ονομασθεί δημοκρατία της συμμετοχής είναι ένα πυραμοειδές σύστημα με άμεση δημοκρατία στη βάση και αντιπροσωπευτική δημοκρατία σε κάθε επίπεδο πάνω από αυτήν σε συνδυασμό με ανταγωνιζόμενα κόμματα, τα οποία είναι απαραίτητα ακόμη και σε κοινωνίες χωρίς ταξική διαίρεση, επειδή πάντα υπάρχουν ζητήματα που χρίζουν συμβιβασμού. Ο απαιτούμενος ωστόσο χώρος για συμβιβασμό δεν θα είναι του ίδιου μεγέθους με τον σημερινό, ενώ το στοιχείο της απάτης που απαιτείται σήμερα για να διατηρηθεί συνεχής η συσκότιση των ταξικών διαχωρισμών θα απουσιάζει⁴¹.

Ο Macpherson υπογραμμίζει ότι το μοντέλο της δημοκρατίας της συμμετοχής δεν θα μπορούσε να εφαρμοστεί ή να διατηρηθεί χωρίς μια ισχυρή και διαδεδομένη κατανόηση και αναγνώριση της αξίας της φιλελεύθερης-δημοκρατικής εκείνης ηθικής αρχής, η οποία και υπήρξε η καρδιά του μοντέλου της αναπτυξιακής δημοκρατίας, σύμφωνα με την οποία κάθε άνθρωπος έχει ίσο δικαίωμα στην ανάπτυξη και χρησιμοποίηση των ικανοτήτων του. Ο Macpherson δίνει επομένως ιδιαίτερη έμφαση στην ηθική αρχή της αυτοανάπτυξης (στην οποία και προσδίδει έναν κανονιστικό χαρακτήρα), η οποία θα πρέπει να παραμείνει ζωντανή ως μια ισχυρή αίσθηση υψηλής αξίας⁴².

Συνοπτικά, θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο Macpherson επιζητά με κάθε τρόπο να μην απαλειφθεί η ηθική συνιστώσα από τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Σε αυτό το πλαίσιο προσδοκά τη συρρίκνωση των αξιωμάτων της αγοράς με παράλληλη ενίσχυση της αρχής της αυτοανάπτυξης, την οποία και συλλαμβάνει ως μοχλό πραγμάτωσης του ζητήματος της ίσης συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία και συνεπώς ως όχημα πραγμάτωσης μιας λαϊκής κυριαρχίας, ενός βασικού αιτήματος της δημοκρατικής συνιστώσας της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

⁴⁰ *ibid.*, σελ. 149, 154, 155

⁴¹ *ibid.*, σελ. σελ. 157, 162-164

⁴² *ibid.*, σελ. 165

Β. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΜΟΥΦΦΕ

1. Ο ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ

ΤΩΝ ΔΥΟ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Η Mouffe πραγματεύεται και αυτή τη συγκρουσιακή συμπόρευση δύο διαφορετικών παραδόσεων που συγκροτούν τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Πιο συγκεκριμένα, για την Mouffe, η ιδιαιτερότητα, η καινοτομία και ο σύγχρονος χαρακτήρας της σύγχρονης δημοκρατίας, έγκειται στο γεγονός ότι συνιστά προϊόν συνάρθρωσης δύο διαφορετικών παραδόσεων, της φιλελεύθερης παράδοσης από τη μία, κεντρικές συνιστώσες της οποίας είναι το κράτος δικαίου, η προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο σεβασμός της ατομικής ελευθερίας και ο διαχωρισμός δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας, και της δημοκρατικής παράδοσης από την άλλη, κύριες αρχές της οποίας είναι η ισότητα, η ταυτότητα κυβερνώντων και κυβερνωμένων και η λαϊκή κυριαρχία⁴³.

Η Mouffe επισημαίνει το γεγονός ότι οι κεντρικής σημασίας για τη φιλελεύθερη παράδοση και συστατικές της νεωτερικής σύλληψης του κόσμου αξίες, δεν συνιστούν αναπόσπαστο κομμάτι της δημοκρατικής παράδοσης, η οποία θεμελιώνεται σε άλλου τύπου αξίες, όπως η ισότητα και η λαϊκή κυριαρχία. Σκοπός της Mouffe είναι να αναδείξει ότι «μεταξύ των δύο αυτών διακριτών παραδόσεων δεν υφίσταται καμία αναγκαία σχέση, παρά μόνο μια ενδεχομενική ιστορική συνάρθρωση». Παρά δηλαδή το γεγονός ότι σήμερα η συνάρθρωση δημοκρατίας και φιλελευθερισμού θεωρείται δεδομένη, εντούτοις πρόκειται για το αποτέλεσμα σκληρών αγώνων και αμφιταλαντεύσεων μεταξύ δύο αντιθετικών προτάγματος, της ατομικής ελευθερίας από μέρους των φιλελευθέρων και της έκφρασης της λαϊκής θέλησης από μέρους των δημοκρατών. Δεν είναι λίγοι μάλιστα οι φιλελεύθεροι και οι δημοκράτες που είχαν πλήρη επίγνωση των αντίστοιχων «αντιθετικών» λογικών τους και των ορίων που επέβαλλε η φιλελεύθερη δημοκρατία στην επίτευξη των στόχων τους, ενώ και οι δύο πλευρές προσπάθησαν επανειλημμένως να ερμηνεύσουν τους κανόνες της κατά τρόπο ώστε να εξυπηρετούνται καλύτεροι οι σκοποί τους⁴⁴.

⁴³ Mouffe C., *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*. Πόλις, Αθήνα, 2004, σελ. 69

⁴⁴ *ibid.*, σελ. 68-70

2. Η ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΤΙΚΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ ΜΕ ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΑΡΑΔΟΞΟ

Σύμφωνα με την Mouffe είναι καίριας σημασίας να αντιληφθούμε και να συμφιλιωθούμε με την ύπαρξη ενός δημοκρατικού παράδοξου, όπως αυτό απορρέει από τη δυναμική και την ένταση που εγγράφεται μεταξύ των δύο συστατικών του λειτουργιών. Είναι ζωτικής σημασίας η κατανόηση του γεγονότος ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία συνιστά τη συναρμογή δύο αντιθετικών, ασυμβίβαστων λογικών, της ελευθερίας από τη μία και της ισότητας από την άλλη, καθώς και ότι η εναρμόνιση των δύο κατά απόλυτο τρόπο είναι παντελώς αδύνατη. Αυτός είναι και ο λόγος που το φιλελεύθερο-δημοκρατικό πολίτευμα υπήρξε πάντα πεδίο αγώνων με μόνη διέξοδο την προσωρινή σταθεροποίηση της έντασης μεταξύ των δύο συνιστωσών και την συνεπακόλουθη ηγεμονία της μίας εκ των δύο⁴⁵.

Η Mouffe αρνείται ωστόσο να δεχτεί την άποψη περί αδυνατότητας συμφιλίωσης των δύο αυτών παραδόσεων. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζει το συγκρουσιακό στοιχείο μεταξύ της οικουμενίστικης φιλελεύθερης λογικής και του δημοκρατικού προτάγματος για πολιτική συγκρότηση του δήμου, ωστόσο δεν θεωρεί ότι το συγκρουσιακό αυτό στοιχείο μας υποχρεώνει να απαρνηθούμε τη μία από τις δύο παραδόσεις. Αντίθετα, προτείνει τη θετική αναπαράσταση της παραπάνω σύγκρουσης, δηλαδή την αναγνώριση του παράδοξου και εν συνεχεία τη μετουσίωσή του σε αρετή της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Άλλωστε, η ένταση μεταξύ δημοκρατίας και φιλελευθερισμού δεν αναπτύσσεται μέσα σε ένα πλαίσιο σχέσεων απόλυτης εξωτερικότητας, γεγονός που σημαίνει ότι δεν δομείται μια σχέση διαπραγμάτευσης αλλά επιμόλυνσης, υπό την έννοια ότι από τη στιγμή που έχει επιτελεστεί η συνάρθρωση των δύο αρχών - έστω και με επισφαλή τρόπο - η καθεμία τους αλλοιώνει την ταυτότητα της άλλης και, όπως πολύ χαρακτηριστικά αναφέρει ο Macpherson, «μέσα από αυτή τη συνάρθρωση ο φιλελευθερισμός εκδημοκρατίστηκε και η δημοκρατία φιλελευθεροποιήθηκε»⁴⁶.

Μέσα από το παράδειγμα της αντινομίας στο ζήτημα της ισότητας μεταξύ της φιλελεύθερης και δημοκρατικής παράδοσης, η Mouffe επιχειρεί εν είδει παραδείγματος να αναδείξει τη δυνατότητα εποικοδομητικού συγκερασμού των δύο αυτών παραδόσεων, γεγονός που συνάδει με τη συνολική της προβληματική περί του εφικτού της συνύπαρξης των δύο αυτών

⁴⁵ *ibid.*, σελ. 71-72

⁴⁶ *ibid.*, σελ. 69, 77-78

παραδόσεων. Πιο συγκεκριμένα, σε αντίθεση με τη δημοκρατική αντίληψη, η οποία δίνει έμφαση στον «δήμο» και προϋποθέτει πάντα σχέσεις ένταξης-αποκλεισμού και άρα έχει πολιτική διάσταση, ο φιλελευθερισμός αδυνατεί να συλλάβει θεωρητικά σύνορα, υιοθετεί μια οικουμενική ρητορική περί «ανθρωπότητας» και δεν είναι πολιτική έννοια. Παρά την σημαίνουσα αυτή απόκλιση μεταξύ της δημοκρατικής και της φιλελεύθερης αντίληψης περί ισότητας, η συνάρθρωσή τους κατά την Mouffe έχει θετικές συνέπειες. Από τη μία η δημοκρατική λογική περιορίζει την εγγενή τάση του φιλελεύθερου λόγου προς ένα αφηρημένο πνεύμα καθολικότητας, ενώ ο φιλελευθερισμός μέσα από την αναφορά στην ανθρωπότητα και τα ανθρώπινα δικαιώματα θέτει σε διαρκή αμφισβήτηση μορφές αποκλεισμού που μοιραία ανακύπτουν μέσα από τον ορισμό του λαού ως φορέα λαϊκής κυριαρχίας⁴⁷.

3. Η ΠΑΡΑΓΝΩΣΗ ΤΟΥ «ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ» ΚΑΙ Η ΕΜΜΟΝΗ ΣΤΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ

ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΜΟΥΦΦΕ ΣΤΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ

Η Mouffe προσδίδει κεντρική σημασία στην έννοια του ανταγωνισμού για τη συγκρότηση της πολιτικής κοινωνίας και άρα για την αντιμετώπιση των προβλημάτων των κοινωνιών μας με πολιτικό τρόπο. Γι' αυτό και η κριτική που ασκεί και οι ευθύνες που επιρρίπτει στον φιλελευθερισμό περιστρέφονται σε μεγάλο βαθμό γύρω από την κεντρική αδυναμία του φιλελευθερισμού, την άρνηση δηλαδή από μέρους του του ανεκρίζωτου χαρακτήρα του «πολιτικού» στην ανταγωνιστική του διάσταση και τη συνεπαγόμενη εμμονή στη συναίνεση⁴⁸.

Με βάση το παραπάνω συλλογιστικό επιχείρημα ως σημείο εκκίνησης, η Mouffe αμφισβητεί ανοιχτά το «μεταπολεμικό» όραμα, σύμφωνα με το οποίο η σημερινή αποδυνάμωση των συλλογικών ταυτοτήτων λόγω της παγκοσμιοποίησης και της εξάπλωσης της φιλελεύθερης συναινετικής δημοκρατίας καθιστά δυνατή τη συγκρότηση ενός κόσμου «χωρίς εχθρούς» και συνεπώς διασφαλίζει τη δημοκρατία. Για τη Mouffe ισχύει το ακριβώς αντίθετο: απειλή για τη δημοκρατία συνιστά ακριβώς η σύλληψη της δημοκρατίας με όρους συναίνεσης και συμφιλίωσης, η άρνηση, ακριβέστερα, του ανεκρίζωτου στοιχείου του ανταγωνισμού και η συγκάλυψή του με την επίκληση της ορθολογικότητας και των

⁴⁷ *ibid.*, σελ. 113-114, 118-120

⁴⁸ *ibid.*, σελ. 9-11, 17, 22

αξιώσεων περί ουδετερότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, στον πυρήνα της κριτικής που ασκεί η Mouffe στον φιλελευθερισμό βρίσκεται η άρνηση του στοιχείου του ανταγωνισμού («πολιτικό»), μια άρνηση η οποία συνυφάνεται με την στείρα και επιβλαβή προσκόλληση στον ορθολογισμό και τον ατομισμό, καθώς και σε μια εξιδανικευμένη εικόνα για την ανθρώπινη κοινωνικότητα⁴⁹.

Η άρνηση του ανταγωνιστικού στοιχείου συνδέεται αφενός στην παραδοχή μιας εξιδανικευμένης εικόνας για την ανθρώπινη κοινωνικότητα, η οποία φέρεται να στηρίζεται στη συμπάθεια και την αμοιβαιότητα, και αφετέρου στην πεποίθηση της δημοκρατικής θεωρίας ότι η εσωτερική καλοσύνη και η εγγενής αθωότητα των ανθρωπίνων όντων συνιστούν προαπαιτούμενο και εχέγγυο για τη βιωσιμότητα της δημοκρατίας. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, δεν αφήνεται περιθώριο αναγνώρισης του αμφίσημου χαρακτήρα της ανθρώπινης κοινωνικότητας, δηλαδή η εκ φύσεως αδιαχώριστη ενότητα αμοιβαιότητας και εχθρότητας. Είναι χαρακτηριστική η σθεναρή αντίσταση της πολιτικής θεωρίας απέναντι στα σχετικά με τη διαλεκτική φύση του ανθρώπου συμπεράσματα της ψυχανάλυσης, ακόμη και μετά από έναν αιώνα από το θάνατο του Freud⁵⁰.

Απέναντι σε αυτή την «αισιόδοξη» ανθρωπολογική οπτική, η Μουφ «επαναφέρει» στο προσκήνιο την σμιτιανή έννοια του «πολιτικού», την ανταγωνιστική δηλαδή διάσταση ως συστατική της ανθρώπινης κοινωνίας και καταστατικής της δημοκρατίας. Στόχος της είναι να θέσει το ζήτημα της δημοκρατίας σε ρεαλιστικότερες βάσεις, με στόχο όχι να συντρίψει το δημοκρατικό ιδεώδες αλλά να το περισώσει. Ακριβώς δηλαδή επειδή θεωρεί ανεκρίζωτες τις συγκρούσεις και τις αντιθέσεις μέσα σε μια κοινωνία, θεωρεί επικίνδυνη την «εξαφάνισή» τους και αντιπροτείνει, προκειμένου η δημοκρατία να παραμένει ζωντανή, την ανάδειξή τους, τη νομιμοποίηση και μετουσίωσή τους. Εν αντιθέσει ωστόσο με τον Schmitt, ο οποίος θεωρεί ότι ο «ωμός» ανταγωνισμός - δηλαδή η αντίθεση φίλος-εχθρός μεταξύ προσώπων που δεν έχουν κανέναν κοινό συμβολικό πεδίο - είναι η μόνη μορφή που είναι δυνατό να λάβει ο ανταγωνισμός, η Μουφ αντιπροτείνει και προτάσσει τον «αγωνισμό», μια ηπιότερη έκφανση του ανταγωνισμού, ο οποίος αναφέρεται σε μια σχέση μεταξύ αντιπάλων και όχι μεταξύ εχθρών. Στο πλαίσιο της σχέσης αυτής, οι άνθρωποι ναι μεν

⁴⁹ Mouffe C., *Επί του πολιτικού*. Εκκρεμές, Αθήνα, 2010, σελ. 1, 7-8 και Mouffe C., *Δημοκρατικό παράδοξο*, ό.π., σελ. 93-94, 97

⁵⁰ *ibid.*, σελ. 9

θέλουν να οργανώσουν τα πράγματα με διαφορετικό τρόπο, μοιράζονται ωστόσο ένα κοινό συμβολικό πεδίο⁵¹.

Η επίκριση από μέρους της Mouffe απέναντι στους δημοκρατικούς και τους φιλελεύθερους θεωρητικούς και πολιτικούς εντοπίζεται ακριβώς στο γεγονός ότι αρνούνται το «πολιτικό» στην ανταγωνιστική και «απαισιόδοξη» ανθρωπολογική του διάσταση επικαλούμενοι τη συναινετική προσέγγιση και το ορθολογικό στοιχείο, δύο παράγοντες που όχι μόνο δεν εξαλείφουν επί της ουσίας την ύπαρξη ανταγωνισμών, αλλά το χειρότερο ακόμα θέτουν σε κίνδυνο τη δημοκρατία. Κατά την άποψή της, οι δημοκρατικοί και οι φιλελεύθεροι θεωρητικοί και πολιτικοί θα έπρεπε, αντί να εθελουφλούν μπροστά στην «απαισιόδοξη/ανταγωνιστική» πτυχή των ανθρώπων, να δομήσουν μια θεώρηση τέτοια, η οποία να επιτρέπει στις συγκρούσεις να βρίσκουν διέξοδο σε μια νόμιμη μορφή έκφρασης. Η ιδιαιτερότητα άλλωστε της δημοκρατικής πολιτικής δεν έγκειται στο να ξεπερνά ή να παραγνωρίζει την αντίθεση εμείς/αυτοί αλλά στον διαφορετικό τρόπο με τον οποίο τη διαμορφώνει⁵².

Προς αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση, η Mouffe προτείνει τη διαμόρφωση μιας «εξημερωμένης» σχέσης ανταγωνισμού, στο πλαίσιο της οποίας η σύγκρουση θα γίνεται δεκτή ως νόμιμη, τα αντιμαχόμενα στρατόπεδα δεν θα αντιμετωπίζουν τους αντιπάλους τους ως εχθρούς προς εξολόθρευση, όπως συμβαίνει στην ανταγωνιστική σχέση, οπότε και δεν θα τίθεται σε κίνδυνο η πολιτική ένωση. Η εν λόγω «εξημερωμένη» μορφή ανταγωνισμού απαιτεί κατά την Mouffe την «επινόηση» ενός άλλου τύπου σχέσης, όπως αυτή διαμορφώνεται μέσα από τον επονομαζόμενο «αγωνισμό», στο πλαίσιο του οποίου, οι συγκρούσεις «εξημερώνονται» ακριβώς επειδή βρίσκουν νόμιμους διαύλους έκφρασης, οπότε και το ανταγωνιστικό στοιχείο στις σχέσεις των ανθρώπων «εξομαλύνεται». Μέσα από αυτήν ακριβώς την οδό, εφόσον δηλαδή «εξημερωθεί» η διάσταση του ανταγωνισμού και του δωθεί η δυνατότητα να εκφραστεί με αγωνιστικό τρόπο μέσα από νόμιμους πολιτικούς διαύλους, η πιθανότητα ανάδυσης ανταγωνιστικών συγκρούσεων αμβλύνεται και η συναρμογή τους σε δημοκρατικά πλαίσια ενισχύεται. Αυτό που ουσιαστικά προτείνει η Mouffe δεν είναι η εξάλειψη του ανταγωνισμού - γεγονός που θα ακύρωνε το πολιτικό και

⁵¹ Κατσαμπέκης Γ. (2011). «Το αγωνιστικό μοντέλο της Σαντάλ Μουφ». *Περιοδικό «Ένεκεν»*, τχ.19, σελ. 61-63, 71, Mouffe C. *Επί του πολιτικού*, σελ. 10, 16 και Mouffe C., *Δημοκρατικό παράδοξο*, σελ. 83, 108

⁵² Mouffe C. *Επί του πολιτικού*, σελ., σελ. 9-11, 17, 22

θα αναιρούσε επομένως και την ίδια τη δημοκρατία - αλλά ο μετασχηματισμός του σε κάτι ηπιότερο με δημοκρατικούς πάντα όρους. Άλλωστε, ακόμη και κάποιος ήθελε να εξαλείψει στη θεωρία το πολιτικό, με την έννοια του ανταγωνισμού και του αποκλεισμού, δεν σημαίνει ότι θα το εξαφάνιζε και από τον πραγματικό κόσμο. Αυτό θα επέστρεφε για να πάρει την εκδίκησή του και μάλιστα με όρους πολεμικής αντιπαράθεσης μεταξύ εχθρών⁵³.

Πέραν της παραγνώρισης του «πολιτικού» στην ανταγωνιστική του διάσταση, η φιλελεύθερη δημοκρατία παραγνωρίζει την έννοια του «πολιτικού» και σε επίπεδο ηγεμονικής θέσμησης, χαρακτηριστικά στοιχεία της οποίας είναι ο «ενδεχομενικός» και ο καταστατικός του χαρακτήρας. Πιο συγκεκριμένα, ο καταστατικός του χαρακτήρας έγκειται στο γεγονός ότι η εξουσία συνιστά καταστατικό παράγοντα του κοινωνικού, επειδή το κοινωνικό δεν θα μπορούσε να υπάρξει χωρίς σχέσεις εξουσίας, ενώ ο ενδεχομενικός του χαρακτήρας έγκειται στο γεγονός ότι κάθε ηγεμονική τάξη μπορεί να αμφισβητηθεί από αντιηγεμονικές πρακτικές, δηλαδή από πρακτικές που θα προσπαθήσουν να αποδιρθώσουν την καθεστηκυία τάξη για να εγκαθιδρύσουν μια άλλη μορφή ταξικής ηγεμονίας (οι συλλογικές ταυτότητες δεν μπορούν στην πραγματικότητα υπ' αυτή την έννοια να παγιωθούν οριστικά). Ο φιλελευθερισμός, αρνούμενος το στοιχείο του «πολιτικού», δεν ακυρώνει επομένως μόνο τον καταστατικό χαρακτήρα του ανταγωνισμού αλλά και την «ενδεχομενική» του διάσταση, γεγονός που στερεί από τη δημοκρατία τη δυνατότητα ηγεμονικών ανατροπών. Σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι καθόλου τυχαία η απόλυτη ηγεμονία που βιώνει σήμερα ο νεοφιλελευθερισμός, η οποία εκπηγάει από την άρνηση της καταστατικής φύσης του ανταγωνισμού και της «ενδεχομενικής» φύσης του «πολιτικού», από την έλευση δηλαδή μιας πολιτικής χωρίς διαχωριστικές γραμμές και τη συνεπαγόμενη παραίτηση από κάθε προσπάθεια μετασχηματισμού των κατεστημένων σχέσεων εξουσίας και ηγεμονικής ανασυγκρότησης της κοινωνικής πραγματικότητας⁵⁴.

Η άρνηση του «πολιτικού» στη ανταγωνιστική του διάσταση είναι επίσης απότοκο της ατομικιστικής προσέγγισης και του ακραιφνή ορθολογισμού. Πιο συγκεκριμένα, ο φιλελευθερισμός εμφορείται από μια ατομικιστική προσέγγιση και προϋποθέτει τη διατήρηση του ατόμου ως έσχατου σημείου αναφοράς, στη βάση του οποίου απορρίπτονται εξ ορισμού πάσης φύσεως συλλογικές ταυτότητες. Δεδομένου ωστόσο ότι

⁵³ Mouffe C. *Επί του πολιτικού*, σελ. 28-29 και Mouffe C., *Δημοκρατικό παράδοξο*, σελ. 105

⁵⁴ Mouffe C. *Επί του πολιτικού*, σελ. 23, 25-27

οι συλλογικές μορφές ταύτισης βρίσκονται στον πυρήνα συγκρότησης του πολιτικού, δηλαδή στην δυνατότητα διαμόρφωσης ενός «εμείς» που αντιτίθεται σε «αυτούς», η απόρριψη αυτή από μέρους του φιλελευθερισμού συνεπάγεται εκ παραλλήλου και την άρνηση του πολιτικού στην ανταγωνιστική του διάσταση. Ο φιλελευθερισμός εμφορείται επίσης έναν ακραιφνή ορθολογισμό και θεωρεί ότι για όλες τις συγκρούσεις μπορεί να βρεθεί μια ορθολογική λύση. Μια τέτοια ορθολογιστική προσέγγιση παραμένει αναπόφευκτα τυφλή απέναντι στο «πολιτικό», στην εγγενή και διαρκώς παρούσα διάσταση του ανταγωνισμού, γεγονός που ενέχει σοβαρές συνέπειες για τη δημοκρατία. Πιο συγκεκριμένα, η υπαγωγή των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας σε αυστηρά ορθολογικά πλαίσια, καθιστά αδύνατο τον μετασχηματισμό της, και την καταδικάζει στο «αυτοαναιρούμενο» ιδεώδες της «οριστικής επίλυσής», μιας επίλυσης, ο οριστικός χαρακτήρας της οποίας συμπίπτει με την απόρριψη του στοιχείου του ανταγωνισμού και άρα με τον αφανισμό της⁵⁵.

Η άρνηση από μέρους του ατομικιστικού προτάγματος του φιλελευθερισμού να κατανοήσει την ανάγκη για συλλογικές ταυτίσεις ως συστατική του τρόπου ύπαρξης των ανθρωπίνων όντων και η άρνηση από μέρους του ορθολογισμού να αντιληφθεί τον κομβικό ρόλο που διαδραματίζει ο συναισθηματικός δεσμός στις συλλογικές αυτές ταυτίσεις έχει παίξει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και πορεία της δημοκρατίας και έχει εκχωρήσει πεδίο ελεύθερο σε παράγοντες που θέλουν να την υπονομεύσουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Όσοι υποστηρίζουν ότι η δημοκρατική πολιτική θα πρέπει να γίνει κατανοητή μόνο μέσα από το λόγο, τη σύνεση και τη συναίνεση δείχνουν μια ελλιπή κατανόηση της δυναμικής του πολιτικού. Όσοι αρνούνται τη διάσταση της «στράτευσης» και δη στη συναισθηματική της διάσταση παρεμποδίζουν την ανάπτυξη μορφών ταύτισης που ευνοούν δημοκρατικές πολιτικές⁵⁶.

Σε συνέχεια της παραπάνω προβληματικής και επιχειρηματολογίας, η Mouffe ασκεί κριτική επί τη βάσει σύγχρονων ορατών κινδύνων (και πιο συγκεκριμένα τον κίνδυνο της εθνικιστικής εκτροπής) και υφιστάμενων αδιεξόδων/ψευδαισθήσεων (δηλαδή της διαβουλευτικής δημοκρατίας και του τρίτου δρόμου).

⁵⁵ *ibid.*, σελ. 17-19, 80, 106

⁵⁶ *ibid.*, σελ. 38

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την Mouffe, ο υπερτονισμός του ορθολογικού υπολογισμού των συμφερόντων και του άκρατου ατομικισμού από μέρους του φιλελευθερισμού, η άρνησή του με άλλα λόγια να αναγνωρίσει τον ρόλο των «παθών» και του συναισθήματος εν γένει, σε συνδυασμό με την εμμονική του προσκόλληση στη συναίνεση έχει καταφέρει καίριο πλήγμα στη δημοκρατία και έχει καταστήσει το πεδίο ελεύθερο και το έδαφος πρόσφορο για ποικίλου τύπου «εκτροπές»⁵⁷. Τόσο ο εθνικισμός όσο και ο λαϊκισμός της δεξιάς αξιοποιούν αυτήν ακριβώς την άρνηση αυτή απέναντι στη συναισθηματική διάσταση, καθώς και την εμμονή στη συναίνεση από μέρους του φιλελευθερισμού, ενώ παράλληλα επωφελούμενοι της ανικανότητας των παραδοσιακών κομμάτων να προσφέρουν διακριτές μορφές ταύτισης βρίσκουν το πεδίο ελεύθερο για τη διάνοιξη και υποδαύλιση ενός προνομιακού χώρου εκδήλωσής τους σε κοινωνικό/συλλογικό επίπεδο μέσα από την ανακίνηση των παθών. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο θεωρούμενης εξάλειψης των ανταγωνισμών και υποτιθέμενης κατασίγασης των παθών, ακυρώνεται ουσιαστικά κάθε πολιτική μορφή έκφρασης της σύγκρουσης, καθώς και η εγκαθίδρυση θεσμών που να επιτρέπουν την νόμιμη έκφρασή τους. Το αποτέλεσμα των παραπάνω είναι ότι αναιρείται η πολιτικοποίηση, υπό την έννοια ότι ο κόσμος αποξενώνεται από τα πολιτικά κόμματα και αναζητά διέξοδο σε άλλες, εξω-πολιτικές μορφές συλλογικής ταυτότητας (θρησκευτικές, εθνοτικές κ.ά.), οι οποίες υποκινούνται κατά βάση από το συναίσθημα⁵⁸. Αν σε αυτό συνυπολογίσουμε και το γεγονός ότι οι συλλογικές ταυτίσεις εδράζονται πάντα στη διαφοροποίηση εμείς/αυτοί, δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε γιατί ο εθνικισμός μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε εχθρότητα και μίσος⁵⁹.

Η διαβουλευτική δημοκρατία⁶⁰ αποτελεί ένα ακόμη πεδίο, απέναντι στο οποίο στρέφεται η κριτική της Mouffe, η ιδιαιτερότητα της οποίας έγκειται στο γεγονός ότι προάγει μια μορφή

⁵⁷ Η Mouffe υπογραμμίζει το γεγονός στον άνθρωπο, πέραν της επιθυμίας για ατομικότητα και διακριτότητα, ενυπάρχει και η ανάγκη του να γίνει μέρος του πλήθους (έλξη του «πλήθους»), πίσω από την οποία κρύβεται τόσο η διάσταση των «παθών», οι διάφορες δηλαδή συναισθηματικές δυνάμεις που βρίσκονται στη ρίζα των συλλογικών μορφών ταύτισης, όσο και η έννοια της «απόλαυσης», δηλαδή του γεγονότος ότι οι κοινωνικοπολιτικές μορφές ταύτισης εδραιώνονται, όταν προσφέρουν στον κοινωνικό δρώντα μια μορφή απόλαυσης.

⁵⁸ Το σκεπτικό αυτό συμμαρτίζεται ο Colin Crouch, ο οποίος επισημαίνει ότι από τη στιγμή που «η συναινετική δημοκρατία αδυνατεί να εξημερώσει το μίσος μέσα από την πολιτικοποίησή του» εγκυμονεί ο κίνδυνος παρεκτροπής και διοχέτευσης του συγκρουσιακού στοιχείου σε επικίνδυνες ατραπούς (Colin Crouch, *Μεταδημοκρατία*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2003).

⁵⁹ Mouffe C. *Επί του πολιτικού*, σελ. 32-34, 36-41, Κατσαμπέκης, σελ. 64-66 και Mouffe C., *Δημοκρατικό παράδοξο*, σελ. 180, 224

⁶⁰ Υπάρχουν δύο εκδοχές διαβουλευτικής δημοκρατίας, μία του Habermas και μία του Rawls (Mouffe C., *Δημοκρατικό παράδοξο*, σελ. 164)

όχι απλώς εργαλειακής αλλά κανονιστικής ορθολογικότητας. Προσδοκία της είναι να επιτύχει, μέσω των κατάλληλων διαδικασιών διαβούλευσης, μορφές συμφωνίας, οι οποίες θα επιφέρουν επιτυχή συναρμογή μεταξύ ορθολογικότητας (νοουμένης ως υπεράσπισης φιλελεύθερων δικαιωμάτων) και δημοκρατικής νομιμότητας (νοουμένης ως λαϊκής κυριαρχίας), και πεποίθησή της ότι θα καταφέρει τελικά να καταρρίψει την επιχειρηματολογία περί της αντιφατικής φύσης της φιλελεύθερης δημοκρατίας⁶¹.

Στη σκοπούμενη επίτευξη της συναίνεσης σε μια φιλελεύθερη-δημοκρατική κοινωνία, και πιο συγκεκριμένα με ορίζοντα την υπέρβαση των περιορισμών του πλουραλισμού, η διαβουλευτική δημοκρατία έχει οδηγό την ορθολογικότητα και όχημα της τη διενέργεια ενός ιδανικού δημοσίου διαλόγου, ο οποίος εδράζεται τόσο στις αξίες της αμεροληψίας, της ισότητας, της απουσίας καταναγκασμού και της ομοφωνίας, όσο και σε μια διαδικασία λήψης αποφάσεων από μέρους των κυβερνώντων που να μεριμνά για το κοινό συμφέρον. Η διαβουλευτική ωστόσο δημοκρατία αντιμετωπίζει δύο σημαντικά προβλήματα. Κατά πρώτον, αδυνατεί να διαχωρίσει απόλυτα το δημόσιο από το ιδιωτικό, να οριοθετήσει δηλαδή έναν χώρο, ο οποίος θα εξαιρείται από τον πλουραλισμό αξιών και όπου θα μπορούσε να εγκαθιδρυθεί μια συναίνεση χωρίς αποκλεισμούς. Κατά προέκταση, αρνείται να δεχτεί την παράδοση φύση της σύγχρονης δημοκρατίας και τη θεμελιώδη ένταση ανάμεσα στη λογική της δημοκρατίας και τη λογική του φιλελευθερισμού, μια ένταση που μπορεί μεν να αντιμετωπιστεί, όχι όμως να επιλυθεί οριστικά μέσω της υιοθέτησης μιας ορθολογικής λύσης⁶². Κατά δεύτερον, όσο «ευγενή» κι αν είναι ή φαίνονται να είναι τα κίνητρα της, προσκρούουν σε μια θεμελιώδη, εγγενή και ζωτική προϋπόθεση της δημοκρατίας, το «πολιτικό», το οποίο αφορά στη χάραξη ενός συνόρου μεταξύ «εμάς» και «αυτών» (σχέσεις ένταξης και αποκλεισμού). Δεδομένου ωστόσο ότι για τη λειτουργία της δημοκρατίας προϋποτίθενται οι σχέσεις ένταξης και αποκλεισμού, τα εμπόδια μιας συναίνεσης χωρίς αποκλεισμούς είναι εγγενώς εγγεγραμμένα και συνεπώς ανυπέρβλητα, πράγμα που σημαίνει ότι η συναίνεση σε μια φιλελεύθερη-δημοκρατική κοινωνία συνιστά και θα συνιστά πάντα την αποκρυστάλλωση πολύ συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας⁶³.

⁶¹ Mouffe C., *Δημοκρατικό παράδοξο*, σελ. 164-165, 167

⁶² *ibid.*, σελ. 174-176

⁶³ *ibid.*, σελ. 122-125

Σε ανάλογη λογική αλλά σε διαφορετικό πλαίσιο, η Mouffe στρέφει τα βέλη της στην θριαμβευτική αποδοχή των αξιών μιας συναινετικής κεντρίας πολιτικής, του λεγόμενου «τρίτου δρόμου», με το επιχείρημα ότι δημιουργείται η ψευδαίσθηση περί άρσης της διάκρισης μεταξύ αριστεράς και δεξιάς⁶⁴ και ορθώνεται η αντίληψη ότι ο «εκδημοκρατισμός της δημοκρατίας» μπορεί να επιτευχθεί και χωρίς τον καθορισμό αντιπάλου. Το κύριο επιχείρημα είναι ότι δεν υφίστανται πλέον συλλογικές ταυτότητες (προαπαιτούμενο για τη συγκρότηση του «πολιτικού») και ότι τα ζητήματα πρέπει πλέον να ρυθμίζονται από άτομα και όχι από ομάδες. Ο κυρίαρχος επομένως λόγος της πολιτικής του «τρίτου δρόμου» διακηρύσσει το τέλος του συγκρουσιακού μοντέλου της πολιτικής και την ανάδυση μιας συναινετικής πολιτικής, πέραν αριστεράς και δεξιάς, ενώ παράλληλα προτάσσεται μια συναίνεση στο κέντρο που υποτίθεται ότι καλύπτει τους πάντες. Βασίζεται στην εσφαλμένη παραδοχή ότι σήμερα δεν ζούμε πια σε κοινωνίες δομημένες στην κοινωνική διαίρεση και συνεπώς ότι η πολιτική λειτουργεί σε ένα υποτιθέμενο ουδέτερο πεδίο, ικανό να βρει λύσεις για όλα. Στην κορωνίδα της πολιτικής θεωρίας του «τρίτου δρόμου» βρίσκεται επομένως η δημιουργία μιας ψευδαίσθησης, η οποία εντοπίζεται στην πεποίθηση ότι με το να μην ορίζει κανείς αντίπαλο, μπορεί και να αποφεύγει τις συγκρούσεις συμφερόντων, και μιας αυταπάτης, σύμφωνα με την οποία η συγκρουσιακή μορφή της πολιτικής ανήκει στο παρελθόν και είναι επομένως εφικτή η ύπαρξη ενός συναινετικού και πλήρως αποπολιτικοποιημένου μοντέλου δημοκρατίας. Η θεωρία του «τρίτου δρόμου» είναι επομένως ένα ακόμη θεωρητικό πλαίσιο που διέπεται από έναν άκρατο ορθολογισμό και μια εμμονή στη συναίνεση, στοιχεία που την εμποδίζουν να συλλάβει τον ιδιαίζοντα χαρακτήρα του πολιτικού και να αναγνωρίσει τον ανεξάλειπτο χαρακτήρα του ανταγωνισμού⁶⁵.

Στο απόσταγμα της συλλογιστικής της Mouffe βρίσκεται άποψη ότι η ιστορία των φιλελεύθερων δημοκρατιών χαρακτηριζόταν πάντα από βίαιες συγκρούσεις ανάμεσα σε κοινωνικές δυνάμεις που στόχευαν στην εδραίωση της κυριαρχίας της μίας παράδοσης έναντι της άλλης. Επί μακρόν, η συγκρουσιακή αυτή μορφή θεωρούνταν θεμιτή και η ύπαρξη αντιμαχόμενων δυνάμεων αναγνωριζόταν ανοιχτά. Σήμερα ωστόσο γινόμαστε

⁶⁴ Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και ειδικότερα με την κατάρρευση του κομμουνισμού, θεωρήθηκε ότι έχει πλέον εκλείψει το δίπολο δεξιά/αριστερά.

⁶⁵ Mouffe C. *Επί του πολιτικού*, σελ. 60-61, 67 και Mouffe C., *Δημοκρατικό παράδοξο*, σελ. 75-76, 192, 195-196, 199, 223, 226-227, 243

μάρτυρες του θριάμβου μιας καθαρά φιλελεύθερης πρόσληψης της φύσης της σύγχρονης δημοκρατίας και εκφράζεται από πολλούς φιλελεύθερους η άποψη ότι οι φιλελεύθερες αρχές είναι σημαντικότερες από τις δημοκρατικές. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η φιλελεύθερη δημοκρατία διακηρύσσει τον τερματισμό της αντιπαράθεσης, η οποία συνεπάγεται τόσο την αποδοχή της κρατούσας (νεο)φιλελεύθερης ηγεμονίας όσο και τον αποκλεισμό της δυνατότητας εναλλακτικών δυνατοτήτων έναντι της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων. Συνέπεια της φιλελεύθερης ηγεμονίας, όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τον νεοφιλελευθερισμό, είναι να προβάλλεται ένα συναινετικό και πλήρως αποπολιτικοποιημένο μοντέλο δημοκρατίας, γεγονός που σημαίνει ότι οι κρίσιμες αποφάσεις σχετικά με τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις εξορίζονται από το πεδίο της πολιτικής. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η φιλελεύθερη δημοκρατία είναι «αποστεγνωμένη» · η θεώρηση της έχει γίνει σχεδόν ταυτόσημη με το κράτος δικαίου και την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ παράλληλα έχει υποβαθμιστεί η ιδέα της λαϊκής κυριαρχίας, η οποία ήταν κυρίαρχη στο δημοκρατικό φαντασιακό⁶⁶.

Επιγραμματικά, στη ραχοκοκαλιά της συλλογιστικής της Mouffe - όπου και εντοπίζεται ο κανονιστικός χαρακτήρας του επιχειρήματός της - βρίσκεται το στοιχείο του πολιτικού στην ανταγωνιστική του διάσταση, το οποίο και συνιστά όρο ύπαρξης της δημοκρατίας. Οποιοσδήποτε απόπειρες έχουν γίνει για την επίτευξη συμβιβασμών και «μέσων λύσεων» εντός ενός συστήματος παραγωγής συναινέσεων συνιστούν επί της ουσίας κατά μέτωπο επίθεση στον πυρήνα «ζωτικότητας», παραδοξότητας αλλά και γοητείας της δημοκρατίας, καθώς και ύπουλη κατασίγαση των υφερόντων συγκρούσεων⁶⁷.

⁶⁶ Mouffe C., *Δημοκρατικό παράδοξο*, σελ. 70-72, 220-223

⁶⁷ Mouffe C. *Επί του πολιτικού*, σελ. 8

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ

ΑΠΟ ΕΝΑΝ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟ ΣΤΟΧΑΣΤΗ, ΤΟΝ ΗΑΥΕΚ

Α. ΟΙ ΔΥΟ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

Στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού έχει αναπτυχθεί το σχήμα των «δύο φιλελευθερισμών». Η αντίληψη ότι είναι δυνατό να κατασκευαστούν δύο τύποι «φιλελευθερισμού» δεν είναι καινούργια στην πολιτική θεωρία και ανάγεται στη συντηρητική βρετανική αντίδραση στη Γαλλική Επανάσταση. Με την επαναφορά της εν λόγω διάκρισης, ο Ηαγέκ προτίθεται να αμφισβητήσει και να εναντιωθεί στην επικρατούσα τάση, σύμφωνα με την οποία οι δύο αυτές παραδόσεις συνιστούν πρόδρομους του σύγχρονου φιλελευθερισμού. Η πρόθεσή του αυτή καθίσταται εμφανής στο έργο του «Το Σύνταγμα της Ελευθερίας», ένα έργο του 1960, στο οποίο εντοπίζει και παραθέτει, όχι άνευ σκοπιμότητας όπως θα διαπιστώσουμε, σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο αυτών παραδόσεων⁶⁸.

Ένα πρώτο κομβικό σημείο διαφοροποίησης μεταξύ των δύο φιλελεύθερων παραδόσεων έγκειται στην πρόσληψη της αρχής της ελευθερίας, μια έννοια η οποία κατά τον Ηαγέκ δεν προέκυψε κατόπιν σχεδιασμού αλλά στο πλαίσιο της εμπειρικής αναγνώρισης των πλεονεκτημάτων της. Πρόκειται για μια έννοια του τελειοποιήθηκε και επεκτάθηκε, σύμφωνα με τον ίδιο, κυρίως κατά τον 18^ο αιώνα και ενώ ξεκίνησε και στην Αγγλία και στη Γαλλία, η μεν Αγγλία τη βίωσε, ενώ η Γαλλία όχι. Το αποτέλεσμα της διαφοροποίησης αυτής αποτυπώνεται στη διαμόρφωση δύο διαφορετικών παραδόσεων της θεωρίας της ελευθερίας, μιας εμπειρικής και μη συστηματικής και μιας θεωρητικής και ορθολογιστικής. Η πρώτη βασίζεται σε ένα πλαίσιο παραδόσεων και θεσμών που αναπτύχθηκαν αυθόρμητα

⁶⁸ Αγγελίδης Μ., «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», σε *Αξιολογικά*, αρ.τ.2, Εξάντας, Αθήνα, 1991, σελ. 22

χωρίς να είναι πλήρως κατανοητοί από τους ανθρώπους, ενώ η δεύτερη βασίζεται σε μια ουτοπική μεν, κολακευτική δε παραδοχή, σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη λογική έχει απεριόριστες δυνατότητες⁶⁹.

Κατά προέκταση, σε αντίθεση με τη βρετανική παράδοση, η οποία συλλαμβάνει την ατομική ελευθερία ως προστασία από το νόμο εναντίον κάθε αυθαίρετης βίας, η ηπειρωτική παράδοση αντιλαμβάνεται την ελευθερία υπό την έννοια του αυτοπροσδιορισμού κάθε ομάδας σε ένα σύστημα δικαίου. Σε επίπεδο πλαισίου ελευθεριών, στην αγγλοσαξονική παράδοση έχουμε ισχυρά πλαίσια ατομικών δικαιωμάτων, ενώ στην ηπειρωτική παράδοση έχουμε ισχυρό πλαίσιο γενικών κανόνων που συντάσσουν την κοινωνία και μόνο εφόσον έχουμε σύνταξη της κοινωνίας τίθεται το ζήτημα των ατομικών δικαιωμάτων⁷⁰.

Η παραπάνω διαφορά καθίσταται ιδιαίτερα εμφανής μέσα από την προσέγγιση των δύο αυτών παραδόσεων στο ζήτημα της ανθρώπινης φύσης. Η μεν ορθολογιστική θεωρία βασίζεται στην υπόθεση ότι το άτομο έχει έφεση προς την λογική δράση και είναι φύσει ευφυές και καλό, ενώ αντίθετα η εξελικτική θεωρία δεν θεωρεί τον άνθρωπο εκ φύσεως καλό, οπότε και μελετά τη συγκρότηση θεσμών ώστε να προκληθεί η μικρότερη δυνατή βλάβη από κακούς ανθρώπους⁷¹.

Η μεγαλύτερη ωστόσο διαφορά ανάμεσα στις δύο αυτές παραδόσεις αφορά στις αντίστοιχες απόψεις τους αναφορικά με τον ρόλο των παραδόσεων και την αξία των προϊόντων της ασυνείδητης ανάπτυξης που συντελείται με το πέρασμα του χρόνου. Πιο συγκεκριμένα, η ορθολογιστική προσέγγιση αντιτίθεται σε οτιδήποτε συνιστά αμιγές παράγωγο της ελευθερίας και αδυνατεί να συλλάβει ως χρήσιμους θεσμούς που δεν συνιστούν σχεδιασμένες επινοήσεις. Για την εμπειρικιστική, εξελικτική παράδοση ωστόσο, η αξία της ελευθερίας έγκειται ακριβώς στις ευκαιρίες που παρέχει για την ανάπτυξη του ασχεδίαστου. Η εξελικτική προσέγγιση, αντί να υποθέτει ότι αυτοί που δημιούργησαν τους θεσμούς ήταν σοφότεροι από εμάς, βασίζεται στην επίγνωση ότι το αποτέλεσμα του πειραματισμού πολλών γενεών μπορεί να ενσωματώνει πολύ περισσότερη σοφία απ' όση

⁶⁹ Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2008, 105-106

⁷⁰ Αγγελίδης Μ., «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», σελ. 23

⁷¹ Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 112-113

μπορεί να έχει καθένας άνθρωπος χωριστά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι θεσμοί που είναι απότοκο του σχεδιαστού αυτού μηχανισμού δεν επιδέχονται ή χρίζουν βελτίωσης⁷².

Ο Hayek διατείνεται ότι δεν υιοθετεί μια αντι-ορθολογιστική θέση και διευκρινίζει ότι δεν υποστηρίζει τον ιρατιοναλισμό ούτε επικαλείται τον μυστικισμό. Δεν υποστηρίζει με άλλα λόγια την παραίτηση από τον ορθολογισμό αλλά την εγκατάλειψη ενός αφελή ορθολογισμού, ο οποίος αντιμετωπίζει τη λογική σαν κάτι το απόλυτο, και εκείνης της χρήσης της λογικής που απαιτεί τις αποκλειστικές και εξαναγκαστικές εξουσίες της κυβέρνησης. Ο Hayek θεωρεί, με άλλα λόγια, ότι μια ακραιφνής ορθολογιστική προσέγγιση καταλήγει να υποτάσσει τα πάντα στην ανθρώπινη λογική, να παραγνωρίζει την ελευθερία και τον μη προβλέψιμο χαρακτήρα της ανθρώπινης δράσης και τέλος να παραβλέπει το γεγονός ότι η κοινωνική πρόοδος προϋποθέτει μια κοινωνική διαδικασία, η οποία είναι απαλλαγμένη από τον ασφυκτικό έλεγχο της λογικής^{73, 74}.

Η αναμόχλευση από μέρους του Hayek της εν λόγω διάκρισης έχει διπλή στόχευση. Σε ένα πρώτο επίπεδο στόχος του είναι να στρέψει τα βέλη του στην ηπειρωτική εκδοχή του φιλελευθερισμού, όπως αυτή διαμορφώθηκε από τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης. Η ηπειρωτική αυτή εκδοχή, συνετέλεσε στη σταδιακή εγκατάλειψη της βρετανικής παράδοσης, σύμφωνα με την οποία οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί θα πρέπει να είναι συμβατοί με την έννοια της ατομικής αυτονομίας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι κατηγορίες εναντίον της γαλλικής παράδοσης εξαπολύονται προς πολλές και διαφορετικές κατευθύνσεις. Ο Hayek θεωρεί επί παραδείγματι ότι η γαλλική παράδοση κέρδισε έδαφος επί της βρετανικής, μεταξύ άλλων, επειδή προέβαλε την ιδέα περί της απεριόριστης δύναμης του λόγου, η οποία φαντάζει θελκτικότερη αφού ικανοποιεί σε μεγάλο βαθμό τον ανθρώπινο εγωισμό, περηφάνεια και φιλοδοξία αλλά και επειδή δεν κατανόησε σε βάθος ή δεν αξιολόγησε σωστά τη βρετανική έννοια της ελευθερίας. Ο Hayek κατηγορεί τη γαλλική παράδοση για τις ατελέσφορές της προσπάθειες στο ζήτημα της ενίσχυσης της ατομικής

⁷² Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 114-115

⁷³ *ibid.*, σελ. 86, 124-125

⁷⁴ Η κριτική του Hayek στην ακραιφνή ορθολογική προσέγγιση δεν είναι αβάσιμη. Είναι γεγονός, σύμφωνα και με την συλλογιστική της Mouffe, ότι η εμμονική προσκόλληση στον ορθολογισμό έχει αρνητικές συνέπειες στην διαμόρφωση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής επειδή, μεταξύ άλλων, παραγκωνίζει θεμελιώδεις εκφάνσεις των ανθρωπίνων όντων, όπως το συναίσθημα και την αυθορμησία. Η ειδοποιός διαφορά ωστόσο στον Hayek ότι ο απώτερος στόχος της κριτικής του αυτής δεν είναι να προστατεύσει το δημοκρατικό ιδεώδες αλλά να κατακρημνίσει δημοκρατικά κερτημένα.

ελευθερίας, μια αποτυχία την οποία αποδίδει στο γεγονός ότι η Γαλλία, όπως και άλλες χώρες της ηπειρωτικής Ευρώπης, δεδομένων των πολλών ετών υπό απολυταρχική διακυβέρνηση, επαναπαύθηκαν στο γεγονός ότι εφόσον η εξουσία πέρασε στα χέρια του λαού, όλες οι εγγυήσεις εναντίον της κατάχρησης της εξουσίας έπαψαν να είναι αναγκαίες. Μέμφεται της αναγκαίας συνέπειας της «ηπειρωτικής» θεωρητικής παράδοσης, στο πλαίσιο της οποίας αναζητείται μεγαλύτερος βαθμός παρέμβασης από μέρους της δημόσιας εξουσίας και προσάπτει στην «ηπειρωτική» θεωρητική παράδοση του φιλελευθερισμού ότι εμπεριέχει στον πυρήνα της την αντίφαση ανάμεσα στη «γενική θέληση» και την «ατομική ελευθερία», ανάμεσα στην πολιτική και την κοινωνία⁷⁵.

Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η επανατοποθέτηση του προβλήματος των δύο παραδόσεων του φιλελευθερισμού στο επίκεντρο της προβληματικής του σκοπεί αφενός στην ανάδειξη των όρων γένεσης της «αγγλοσαξωνικής» κριτικής παράδοσης - την οποία φαίνεται και να θεωρεί ως τη γνήσια φιλελεύθερη παράδοση, βάσει του τρόπου που νοηματοδοτεί την ελευθερία, δηλαδή ως απουσία εξαναγκασμού -σ και αφετέρου στην σκιαγράφηση της επιμόλυνσής της από τη γαλλική παράδοση. Η επιχειρηματολογία του απηχεί, μέσα από τη δική του οπτική, τη διαμάχη ανάμεσα στην εμπειρική και την ορθολογιστική άποψη για τον κόσμο. Μέσα από την επιχειρηματολογία του αυτή επιδιώκει ουσιαστικά να καταγράψει τις ρίζες των έντονων διαφοροποιήσεων μεταξύ των δύο αυτών παραδόσεων σε επίπεδο διαμόρφωσης πολιτικής θεωρίας για να χαράξει τελικά μια έντονη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο για σκοπούς που θα διαφανούν διαυγέστερα στην τελευταία ενότητα της παρούσας εργασίας⁷⁶.

Ο Hayek προσανατολίζεται καταφανώς προς την βρετανική φιλοσοφική παράδοση και υιοθετεί την στάση πολλών στοχαστών της, όπως του Hume, του Smith και του Ferguson, οι οποίοι αντιτάχθηκαν στον ορθολογισμό του Descartes και ανέπτυξαν μια υποκειμενική θεωρία για τη γνώση θεμελιωμένη στην εξελικτική διαμόρφωση του ανθρωπίνου πνεύματος. Προκειμένου ωστόσο να στοιχειοθετήσει την επιχειρηματολογία του, δεν υιοθετεί τη βρετανική φιλοσοφική παράδοση ως έχει, τουναντίον ακολουθεί την τακτική της

⁷⁵ Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 105-106, 108, 260, 286 και Αγγελίδης Μ., «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», σελ. 35

⁷⁶ Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 51, 105-106 και Αγγελίδης Μ., «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», σελ. 34

επιλεκτικής επιλογής και ανακατασκευής κλασικών επιχειρημάτων. Για παράδειγμα, δανείζεται τη δομή της σκέψης του Hume, καθώς και τα επιχειρήματά του περί των ορίων του ανθρωπίνου λόγου, αφαιρώντας παρ' όλ' αυτά τις ηθικοπολιτικές του διαστάσεις. Σε ό,τι αφορά το έργο του Smith, εξαντλεί τη θεωρία του στην ιδέα του «αόρατου χεριού» χωρίς να λαμβάνει παράλληλα υπόψη έννοιες όπως η «αγάπη του συστήματος» και η «δημόσια πρόνοια» ή η «συμπάθεια» σε αναφορά με τις οποίες συγκροτείται. Αποδίδει στην έννοια του αόρατου χεριού δομές αυθορμησίας προκειμένου να θεμελιώσει το επιχείρημα της μη ορθολογικής κοινωνικής εξελισιμότητας, παραγνωρίζει ωστόσο το γεγονός ότι η ιδέα του αόρατου χεριού αποτελεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο εισάγεται η έννοια της πολιτικής, η οποία συγκροτείται ως μια ορθολογική διαδικασία που στοχεύει στην προαγωγή της συνολικής κοινωνικής ευδαιμονίας, εκλαμβάνει δηλαδή την κοινωνία ως ολότητα⁷⁷.

Για τον Hayek, η σταδιακή συγχώνευση των δύο αυτών παραδόσεων στο φιλελεύθερο κίνημα του 19^{ου} αιώνα οδήγησε στην συγκάλυψη των μεταξύ τους διαφορών, διαφορές οι οποίες έχουν εκφραστεί, μεταξύ άλλων, υπό τη μορφή της σύγκρουσης μεταξύ φιλελεύθερης και «κοινωνικής» ή ολοκληρωτικής δημοκρατίας⁷⁸.

B. Η ΣΚΟΠΟΥΜΕΝΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ

ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑΣ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

Ο Hayek δεν καταφέρεται ανοιχτά κατά της δημοκρατίας. Σύμφωνα με τον ίδιο, παρά τα μειονεκτήματά της, όπως το γεγονός ότι η δημοκρατία δεν δίνει κατ' ανάγκην την εξουσία στους σοφότερους και στους καλύτερα ενημερωμένους, «αυτό δεν μας εμποδίζει να επιμένουμε παρ' όλα αυτά να προτιμάμε τη δημοκρατία», επειδή παρά το γεγονός ότι τα άμεσα επιτεύγματά της μπορεί να είναι ακόμα και κατώτερα από τα αντίστοιχα επιτεύγματα άλλων μορφών διακυβέρνησης, «τα οφέλη της αποκαλύπτονται μόνο μακροπρόθεσμα». Ο Hayek παραδέχεται μεταξύ άλλων ότι «η δημοκρατία είναι η μοναδική μέθοδος ειρηνικής αλλαγής που έχει μέχρι σήμερα αποκαλύψει ο άνθρωπος» και ότι «η δημοκρατία είναι πιθανότερο απ' όλες τις άλλες μορφές διακυβέρνησης να παραγάγει την ελευθερία». Παρ'

⁷⁷ Παπαϊωάννου, Θ., «Η μεθοδολογική συγκρότηση της έννοιας της αγοράς και ο ρόλος του δικαίου στην πολιτική θεωρία του Hayek», σε *Αξιολογικά*, αρ.τ. 11-12, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1998, σελ. 370-372

⁷⁸ Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 105-106

όλ' αυτά, καθίσταται εμφανές μέσα από τα συγγραφικά του έργα ότι ο στόχος του τελικά είναι να υπονομεύσει αν όχι να πλήξει την δημοκρατική συνιστώσα της φιλελεύθερης δημοκρατίας⁷⁹.

Κατά πρώτον, προβάλλει μια σειρά από επιχειρήματα σε μια προσπάθεια να αποσυνδέσει τον φιλελευθερισμό από τη δημοκρατία εντοπίζοντας τις μεταξύ τους διαφορές.

Ο Hayek βλέπει ως σημείο συνάντησης μεταξύ φιλελεύθερου και δημοκρατικού ρεύματος την ισότητα απέναντι στο νόμο, γεγονός από το οποίο απορρέει ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν ίσο μερίδιο συμμετοχής στη διαμόρφωση του νόμου. Από αυτό το σημείο και πέρα ωστόσο οι δρόμοι τους αλλάζουν. Ο φιλελευθερισμός επικεντρώνεται στον περιορισμό των εξουσιών εξαναγκασμού από κάθε μορφής κυβέρνηση, ενώ η δημοκρατική παράδοση αναγνωρίζει ως μοναδικό όριο για την κυβέρνηση την τρέχουσα γνώμη της πλειοψηφίας. Ο φιλελευθερισμός ναι μεν θεωρεί επιθυμητό ο καθορισμός του νόμου να υπαγορεύεται από την πλειοψηφία, δεν θεωρεί ωστόσο ότι η έκφραση της άποψης της πλειοψηφίας συνιστά επαρκή συνθήκη για την αξιολόγηση ενός νόμου ως καλού. Αποδέχεται με άλλα λόγια την αρχή της πλειοψηφίας ως μέθοδο λήψης αποφάσεων, όχι όμως και ως αυθεντία ως προς το ορθό των ειλημμένων αποφάσεων. Για τη δημοκρατική παράδοση ωστόσο, η επιλογή της πλειοψηφίας συνιστά επαρκή λόγο για την αξιολόγηση μιας απόφασης ως ορθής και καλής. Σε αυτό το πλαίσιο, διαπιστώνουμε ότι ο Hayek αναγνωρίζει στη δημοκρατία έναν διαδικαστικό κατά βάση χαρακτήρα. Σε αντίθεση δηλαδή με τον φιλελευθερισμό που αφορά σε αυτό που οφείλει να είναι ο νόμος, η δημοκρατία συνιστά μια διαδικασία ορισμού του νόμου. Σε αντίθεση με τον φιλελευθερισμό που αφορά στο εύρος και στον σκοπό της κυβέρνησης, η δημοκρατία, δεδομένου του μεθοδολογικού της χαρακτήρα, δεν υποδεικνύει τίποτα σχετικά με τους σκοπούς της κυβέρνησης. Ως εκ τούτου, δεν υφίσταται καμία αναγκαία σύνδεση ανάμεσα στη δημοκρατία και στον τρόπο αξιοποίησης των εξουσιών της πλειοψηφίας⁸⁰.

Κατά δεύτερον, αναφέρεται στην ίδια τη δημοκρατία ξεδιπλώνοντας τον τρόπο, με τον οποίο την αντιλαμβάνεται. Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η επέκταση του εύρους των αποφάσεων που λαμβάνονται με δημοκρατική διαδικασία δεν συνεπάγεται πάντα κέρδος.

⁷⁹ Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 175-176

⁸⁰ Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 169-170

Ενδεχομένως να συνιστά την καλύτερη μέθοδο επίτευξης ορισμένων στόχων, ωστόσο δεν συνιστά επ' ουδενί ούτε απόλυτη αξία ούτε αυτοσκοπό, επειδή ούτε η οποιαδήποτε επέκταση του δικαιώματος ψήφου ορίζεται εξ ορισμού ως βελτίωση, ούτε οι προοπτικές για την ατομική ελευθερία είναι καλύτερες στη δημοκρατία συγκριτικά με άλλες μορφές διακυβέρνησης⁸¹.

Η δημοκρατική και η φιλελεύθερη παράδοση συμφωνούν ότι όπου απαιτείται κρατική δράση και ιδιαίτερα όταν πρόκειται να οριστούν κανόνες με εξαναγκαστικό χαρακτήρα, η απόφαση πρέπει να λαμβάνεται με πλειοψηφία. Σε αντίθεση ωστόσο με την δημοκρατική παράδοση που θεωρεί ότι η πλειονότητα των ζητημάτων θα πρέπει να διευθετούνται μέσα από πλειοψηφικές διαδικασίες, ο φιλελευθερισμός εισάγει όρια ως προς το εύρος των ζητημάτων που θα πρέπει να αποφασίζονται με αυτόν τον τρόπο. Κομβική έννοια επομένως για τη δημοκρατική παράδοση συνιστά η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, σύμφωνα με την οποία η αρχή της πλειοψηφίας είναι απεριόριστη. Ο Hayek θεωρεί ότι αν και το ιδεώδες της δημοκρατίας έχει ως στόχο να αποτρέψει την αυθαίρετη άσκηση εξουσίας, νομιμοποιεί τελικά μέσα από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας την εγκαθίδρυση μιας νέας αυθαίρετης εξουσίας. Για τον Hayek δεν υπάρχουν επαρκείς αιτιολογήσεις που να καθιστούν τον πλειοψηφικό τρόπο αποφάσεων καλύτερο από την αυθόρμητη κοινωνική ανάπτυξη. Η ιδέα ότι οι προσπάθειες πρέπει να κατευθύνονται από τη γνώμη της πλειοψηφίας ή ότι η κοινωνία γίνεται καλύτερη όσο περισσότερο συμμορφώνεται στην αρχή της πλειοψηφίας συνιστά κατά τον Hayek πορεία αναστροφή από αυτήν βάσει της οποίας αναπτύχθηκε ο πολιτισμός και αντί για πρόοδο μπορεί να σημάνει στασιμότητα ή ακόμη και παρακμή. Κατά τον Hayek η αρχή της πλειοψηφίας δεν συνιστά τον τόπο αναζήτησης μιας ανώτερης και υπερατομικής σοφίας. Τουναντίον, οι αποφάσεις βάσει της πλειοψηφικής αρχής είναι εκ των πραγμάτων κατώτερες από αυτές που θα μπορούσαν να λάβουν τα ευφυέστερα άτομα της κοινωνίας.

Για τους παραπάνω αυτούς λόγους, ο Hayek θεωρεί ότι ο καλύτερος τρόπος για να υπηρετηθεί η δημοκρατία είναι η αποδέσμευση από τη βούληση της πλειοψηφίας. Ο πλειοψηφικός τρόπος λήψης αποφάσεων αφενός συνιστά έναν συμβιβασμό που είναι αδύνατον να τους ικανοποιεί όλους και αφετέρου ενέχει τον κίνδυνο, αν δεν κατευθύνεται

⁸¹ *ibid.*, σελ. 171, 175

από κοινά αποδεκτές αξίες, να παράγει αποτελέσματα που δεν είναι τελικά επιθυμητά από κανέναν. Μέσα από αυτή την προβληματική, ο Hayek επικαλείται ουσιαστικά και μνημονεύει την ερμηνεία που μας έχουν δώσει Βρετανοί φιλόσοφοι σχετικά με την ανάπτυξη του πολιτισμού, μια προσέγγιση που εντοπίζει την ουσία της ελευθερίας στην αυθόρμητη εξέλιξη, βάσει της οποίας η προέλευση των θεσμών δεν ανάγεται σε επινόηση ή σχεδιασμό αλλά στην επιβίωση του επιτυχούς. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Hayek «η μακροχρόνια εμπειρία ανακαλύπτει πολλές περισσότερες κατάλληλες ή ακατάλληλες πλευρές των νόμων απ' ό,τι είναι δυνατόν να προβλέψει εκ των προτέρων ακόμα και το σοφότερο συμβούλιο ανθρώπων»⁸².

Ο Hayek, μέσα από αυτή του την κριτική στην φιλελεύθερη δημοκρατία, επιχειρεί αφενός να άρει τη διασύνδεση μεταξύ φιλελευθερισμού και δημοκρατίας και αφετέρου να βάλλει στο ίδιο δημοκρατικό ιδεώδες.

Γ. Η ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΟΥ ΗΑΥΕΚ ΥΠΕΡ

ΤΗΣ ΕΜΠΕΙΡΙΣΤΙΚΗΣ/ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΔΟΣΗΣ ΤΟΥ (ΝΕΟ)ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

1. Η ΑΓΝΟΙΑ ΩΣ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΑΥΘΟΡΜΗΤΟΥ ΤΑΞΕΩΣ

Ο Hayek υπογραμμίζει το γεγονός της αναπόφευκτης άγνοιας του ανθρώπου σε ό,τι αφορά τα θεμέλια του τρόπου λειτουργίας του πολιτισμού. Οι γνώσεις των ανθρώπων απέχουν πολύ από το να είναι πλήρεις και ως εκ τούτου οι άνθρωποι αναγκαστικά αγνοούν πολλά από αυτά που τους βοηθούν να επιτύχουν τους στόχους τους. Όσο κι αν η επιστημονική πρόοδος καθιστά δημοφιλή την πεποίθηση ότι η άγνοιά μας σταθερά περιορίζεται, η πραγματικότητα κατά τον Hayek είναι ότι η διεύρυνση των γνώσεων μας για τη φύση αποκαλύπτει διαρκώς νέα πεδία άγνοιας⁸³.

Αν η ταύτιση της ανάπτυξης του πολιτισμού με την ανάπτυξη της γνώσης θεωρείται κατά τον Hayek παραπλανητική, αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι με τη λέξη «γνώση» νοείται αποκλειστικά και μόνο η συνειδητή, ρητή γνώση που κατέχει κάθε άτομο, η οποία είναι επιπλέον και περιορισμένη. Κατά τον Hayek, είναι εφικτή και θεμιτή η ταύτιση της

⁸² *ibid.*, σελ. 108, 110, 173, 177-179, 184

⁸³ *ibid.*, σελ. 66-67, 71

ανάπτυξης της γνώσης με την ανάπτυξη του πολιτισμού, εφόσον ωστόσο δεν περιορίσουμε τη γνώση στο επίπεδο της συνειδητής, επιστημονικής γνώσης, αλλά συμπεριλάβουμε σε αυτήν τη γνώση, όπως αυτή προκύπτει μέσα από την προσαρμογή του ανθρώπου στο περιβάλλον⁸⁴.

Ο Hayek κάνει ουσιαστικά λόγο για τους μη ορθολογικούς παράγοντες που ορίζουν τη δράση μας και επικαλείται την ερμηνεία των βρετανών φιλοσόφων σχετικά με την ανάπτυξη του πολιτισμού, στον πυρήνα της οποίας βρίσκεται η ελευθερία και το αυθόρμητο της ανθρώπινης πράξης. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η προέλευση των θεσμών δεν ανάγεται σε κάποια επινοήση ή σχεδιασμό αλλά στην επιβίωση του επιτυχούς μέσα από προσαρμογές της προηγούμενης εμπειρίας, οι οποίες έχουν αναπτυχθεί μέσα από την επιλεκτική εξάλειψη των λιγότερο κατάλληλων μορφών συμπεριφοράς. Σε αντίθεση με την ορθολογική παράδοση που πιστεύει σε ένα εξαιρετικά προικισμένο διανοητικά και ηθικά άτομο, ικανό να διαμορφώσει τον πολιτισμό του, ο Hayek συντάσσεται με τους οπαδούς της εξελικτικής άποψης, σύμφωνα με την οποία ο πολιτισμός είναι το αποτέλεσμα του αυθορήτου της ανθρώπινης πράξης και κατά προέκταση ένα συσσωρευμένο αποτέλεσμα δοκιμών και λαθών με την επικράτηση των εργαλείων και των θεσμών που αποδεικνύονταν κάθε φορά πρακτικά ανώτεροι. Στο πλαίσιο αυτής της συλλογιστικής, προβάλλεται η ιδέα ότι η εξέλιξη της κοινωνίας δεν είναι προϊόν σχεδιασμού μιας ανώτερης, υπερφυσικής διάνοιας αλλά δύναται να συνιστά το αποτέλεσμα μιας αυθόρμητα διαμορφούμενης προσαρμοστικής εξέλιξης μεμονωμένων ατόμων. Η αξία της ελευθερίας, κατά την εμπειρική επομένως εξελικτική παράδοση, έγκειται ακριβώς στις ευκαιρίες που παρέχει για τον σχεδιασμό του ασχεδίαστου, δεδομένου ότι η επωφελής λειτουργία μιας ελεύθερης κοινωνίας βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ύπαρξη θεσμών που αναπτύσσονται αυθόρμητα και ελεύθερα^{85, 86}.

Συμπερασματικά, ο Hayek υιοθετεί μια εξελικτική αντίληψη της προόδου. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, η πρόοδος δεν νοείται ως μια οργανωμένη προσπάθεια με ορίζοντα έναν γνωστό σκοπό, αλλά ως «μια διαδικασία διαμόρφωσης και τροποποίησης της ανθρώπινης διάνοιας, ως μια διαδικασία προσαρμογής και μάθησης στην οποία αλλάζουν διαρκώς όχι

⁸⁴ *ibid.*, σελ. 70-71

⁸⁵ Η διαφοροποίηση αυτή μεταξύ ορθολογικής και εξελικτικής/εμπειρικής θεώρησης του κόσμου καθίσταται σαφέστερη, αν αναλογιστούμε ότι οι θεωρίες του ορθολογικού σχεδιασμού βασίζονται εκ των πραγμάτων σε μια ευφυή, ηθική και αγαθή φύση του ανθρώπου, ενώ η εξελικτική θεωρία αντιλαμβάνεται τον άνθρωπο ως ένα ον που σφάλει και αμαρτάνει (Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 113-114).

⁸⁶ *ibid.*, σελ. 70-71, 105, 108, 111-112, 114, 128

μόνο οι δυνατότητες που ανά πάσα στιγμή γνωρίζουμε, αλλά και οι αξίες και επιθυμίες μας», γι' αυτό και πάντα οδηγεί πάντα στο άγνωστο⁸⁷.

2. ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ ΤΟΥ «ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΥ» ΝΟΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ

Αν ο Hayek διαχωρίζει τη θεωρία της ελευθερίας σε δύο διαφορετικές παραδόσεις, σε μια εμπειρική και μη συστηματική και σε μία θεωρητική και ορθολογιστική, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αυτό εντάσσεται στο πλαίσιο της πρόθεσής του να επαναφέρει στο προσκήνιο το «αυθεντικό» νόημα της ελευθερίας - το οποίο, κατά τον ίδιο, εδράζεται στον αρνητικό του προσδιορισμό, δηλαδή στην απουσία οποιουδήποτε καταναγκασμού. Κατά τον Hayek, μόνο ο αρνητικός αυτός χαρακτήρας της ελευθερίας διασφαλίζει την πρόοδο ακριβώς επειδή συγκροτείται με αναφορά αποκλειστικά και μόνο στην ατομική πράξη και στην αρχή της άγνοιας με την αξία της να έγκειται στο γεγονός ότι αφήνει χώρο στο απρόβλεπτο⁸⁸.

Προς επίρρωση της θέσης του αυτής, ο Hayek επικαλείται τα επιτεύγματα και τις επιτυχίες που κατά τον ίδιο πέτυχε η ανθρωπότητα, όταν κατάφερε να ξεφύγει από τα δεσμά ενός «άκαμπτα οργανωμένου ιεραρχικού συστήματος» και να οδηγηθεί σε ένα «σύστημα όπου οι άνθρωποι μπορούσαν τουλάχιστον να διαμορφώσουν οι ίδιοι τη ζωή τους». Σύμφωνα δηλαδή με τον Hayek, αν ως ανθρωπότητα είχαμε αναγκαστεί να βασιστούμε στον συνειδητό κεντρικό σχεδιασμό, δεν θα είχαμε ποτέ φτάσει στον βαθμό διαφοροποίησης, πολυπλοκότητας και ευελιξίας που διαθέτουμε σήμερα⁸⁹. Με την άποψή του αυτή, ο Hayek εκφράζει επί της ουσίας την αντίθεσή του στη στροφή που έγινε προς ένα διαφορετικό σύνολο ιδεών ονόματι «κολεκτιβισμός», έναν όρο που συμπεριλαμβάνει όλους τους τύπους μιας «κεντρικά σχεδιαζόμενης οικονομίας», η οποία από την ποικιλία των σκοπών δίνει αναγκαστικά τη θέση της στην ομοιομορφία⁹⁰.

Ο απώτερος σκοπός της επιχειρηματολογίας του Hayek είναι επομένως όχι μόνο να αποκαταστήσει την έννοια της ελευθερίας στο «αυθεντικό» της νόημα αλλά και να αναδείξει την αλλοίωση που κατά την άποψή του οποία υπέστη υπό τον σοσιαλισμό, για τον οποίο η πολιτική ελευθερία «δεν αξίζει τίποτα» αν δεν συνοδεύεται από οικονομική

⁸⁷ *ibid.*, σελ. 89

⁸⁸ Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 105, 61, 74-75 και Αγγελίδης Μ., *Φιλελευθερισμός Κλασικός και Νέος, Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, 1993, σελ. 106-107

⁸⁹ Hayek F., *Ο δρόμος προς τη δουλεία*. Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2013, σελ. 65, 111

⁹⁰ *ibid.*, σελ.71-75, 82, 89

ελευθερία, αν δηλαδή δεν σπάσει ο «δεσποτισμός της υλικής ένδειας» και αν δεν πραγματωθεί το αίτημα για ίση κατανομή του πλούτου⁹¹. Με την επιχειρηματολογία του αυτή, ο Hayek στρέφει καταφανώς τα βέλη του κατά της ενότητας των όρων της πολιτικής, όπως αυτή προσδιορίζεται στις σύγχρονες κοινωνίες με αναφορά σε «συλλογικά» (κοινωνικά) δικαιώματα⁹². Στόχος του ούτε λίγο ούτε πολύ είναι να αποδομήσει το πλέγμα των εννοιών που συγκροτούν το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο στις σύγχρονες κοινωνίες. Πιο συγκεκριμένα, στο στόχαστρο του Hayek μπαίνουν, μεταξύ άλλων, οι αναδιανεμητικές πολιτικές, η άσκηση των οποίων εισάγει ένα πλέγμα δεσμευτικών κριτηρίων, το οποίο συγκροτείται με αναφορά στην αντίληψη της κοινωνίας ως συνολικής εργασιακής διαδικασίας. Θέτει, μεταξύ άλλων, σε αμφισβήτηση τη δομή του συντάγματος και τη λειτουργία των αντιπροσωπευτικών σωμάτων στις σύγχρονες δημοκρατίες με το σκεπτικό ότι συναποτελούν έναν κεντρικά ελεγχόμενο σχεδιασμό, ο οποίος οδηγεί τελικά στον σταδιακό εκφυλισμό της αυθόρμητης τάξης της ελευθερίας και οδηγούν σε ένα ολοκληρωτικό σύστημα στην υπηρεσία συγκεκριμένου συνασπισμού οργανωμένων συμφερόντων. Πρόκειται για μια ρητορική που αποτυπώνει και προβάλλει με τον πλέον σαφή τρόπο το αντικοινωνικό πρόσωπο των επιχειρημάτων του Hayek⁹³.

3. ΑΓΝΟΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΘΗΚΩΝ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΡΑΤΤΕΙΝ

ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΩΣ ΥΠΟΒΑΡΘΟ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΠΙΣΗ ΚΑΝΟΝΩΝ

Σύμφωνα με την κομβική αρχή στην προβληματική του Hayek, την αρχή της άγνοιας, στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί, οι συνθήκες που διέπουν το πράττειν κατανοούνται ως ένα σύνολο δεδομένων χωρίς σταθερή δομή και χωρίς αναγκαία μεταξύ τους σχέση. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η κοινωνία δεν είναι δυνατόν να κατασκευαστεί και να συλληφθεί ως σύνολο σχέσεων, πόσο μάλλον αφού αυτό θα προϋπέθετε την ύπαρξη ενός πλήρους ηθικού κώδικα. Από τη στιγμή δηλαδή που δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τις συνθήκες του πράττειν σε επίπεδο κοινωνίας και εφόσον δεν είναι δυνατόν να συλλάβουμε μια πανπεριεκτική κλίμακα αξιών, στην οποία να συμπεριλαμβάνεται η άπειρη ποικιλία των

⁹¹ *ibid.*, σελ. 76-79

⁹² Αγγελίδης Μ., *Φιλελευθερισμός Κλασικός και Νέος, Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, 1993, σελ. 107-108

⁹³ *ibid.*, σελ. 106-108

διαφορετικών αναγκών διαφορετικών ανθρώπων, ο ανθρώπινος πολιτισμός δεν μπορεί να συλληφθεί ως συλλογικά σκοπούμενη έλλογη κατασκευή⁹⁴.

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι κανόνες που ρυθμίζουν το κοινωνικό πράττειν δεν είναι δυνατό να θεμελιωθούν στη σκοπούμενη επιλογή των μέσων προς επίτευξη συγκεκριμένων σκοπών αλλά θεωρούνται το αποτέλεσμα μιας «διαδικασίας επιλογής» ανάλογη με τη διαδικασία της φυσικής επιλογής. Οι κανόνες υπόκεινται με άλλα λόγια σε μια διαδικασία πολιτιστικής μεταβίβασης από τη μία γενιά στην άλλη με μοναδικό κριτήριο την αποτελεσματικότητά τους⁹⁵.

Ο Hayek κάνει ουσιαστικά λόγο για έναν μηχανισμό επιγένεσης κανόνων, ο οποίος είναι απαλλαγμένος από οιοδήποτε ορθολογικό πλαίσιο, το οποίο θα συνεπαγόταν μια σχέση εντολής/υπακοής και άρα θα έθετε σε σοβαρό κίνδυνο, αν δεν κατέστρεφε ολοσχερώς, τον κεντρικό πυρήνα της αρχής της αυθορμησίας. Αναφέρεται σε έναν μηχανισμό επιγένεσης κανόνων, στο πλαίσιο του οποίου οι κανόνες, δεδομένης της αδυναμίας κατανόησης και της εκ των προτέρων αξιολόγησης τους, προσδιορίζονται και αξιολογούνται εκ των υστέρων επί τη βάσει της πρακτικής της «δοκιμής του σφάλματος». Αυτό που περιγράφει ο Hayek είναι μια κατάσταση, στην οποία το μεγαλύτερο μέρος της γνώσης δεν αποκτάται μέσω της καρτεσιανού τύπου παρατήρησης και ορθολογικής κατηγοριοποίησης της εμπειρίας, αλλά μέσα από το διαρκές φιλτράρισμα της αποκτημένης γνώσης και, πιο συγκεκριμένα, των ήδη υφιστάμενων ηθικών παραδόσεων. Ο εν λόγω μηχανισμός παραγωγής κανόνων, η διαδικασία δηλαδή ασύνειδης επιλογής μεταξύ των διάσπαρτων «πεποιθήσεων» ή «παραδόσεων», αποτιμάται από τον Hayek ως υπέρτερη του ανθρωπίνου Λόγου⁹⁶.

Πρόκειται ουσιαστικά για τη μετατόπιση της επιχειρηματολογίας, η οποία μέσα από την απόρριψη της δεσμευτικότητας και της αντικειμενικότητας οδηγείται στην υιοθέτηση ενός υποκειμενικού κριτηρίου αποτίμησης των αξιών, το οποίο καταστρέφει τη σχέση της αξιόγνεσης σε ό,τι αφορά το ζήτημα της συνοχής της κοινωνίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο παντελούς απουσίας οποιουδήποτε στοιχείου δεσμευτικότητας και κριτηρίου

⁹⁴ Αγγελίδης Μ., «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», σελ. 8-9 και Hayek, *Ο δρόμος προς τη δουλεία*, σελ. 110, 122-123

⁹⁵ Αγγελίδης Μ., «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», σελ.9 και Hayek, *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ.72-73

⁹⁶ Αγγελίδης Μ., *Φιλελευθερισμός Κλασικός και Νέος, Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, σελ. 113-114

αντικειμενικότητας, ο μόνος τρόπος για να γίνει κατανοητός ο τρόπος λειτουργίας της κοινωνίας είναι να μελετηθούν επιμέρους μόνο αξίες μέσα από το πρίσμα της συνέπειας ή της συμβατότητάς τους προς τις άλλες αξίες της κοινωνίας. Με αυτό το δεδομένο, το μοναδικό κριτήριο εγκυρότητας ενός κανόνα είναι η αποδοχή του, ενώ σε περίπτωση σύγκρουσης κανόνων, το κριτήριο άρσης της σύγκρουσης είναι η αποδοχή ή η απόρριψη ενός κανόνα ανάλογα με τον βαθμό συνάφειας ή συμβατότητάς του προς το αποδεκτό σύστημα των κανόνων⁹⁷.

4. ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΑΠΟΛΥΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΑΤΟΜΙΚΗΣ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑΣ

Η κρίση του αναδιανεμητικού προτύπου της δημόσιας οικονομίας κατά τη μεταπολεμική περίοδο κατέστησε επίκαιρο το επιχείρημα της ενίσχυσης του απόλυτου χαρακτήρα των δικαιωμάτων ατομικής ιδιοκτησίας. Πρόκειται για μία ακόμη αποτύπωση της επιδίωξης του Hayek να ενισχύσει την ιδιωτική αρχή έναντι της κοινωνικής και να προκρίνει εκ νέου την ελευθερία έναντι της ισότητας, την οποία και θεωρεί σαν κάτι εκ φύσεως αδύνατο βάσει του βιολογικού δεδομένου της άπειρης ποικιλομορφίας της ανθρώπινης φύσης⁹⁸.

Με την οριοθέτηση της δεδομενικότητας των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, με την αναγωγή τους δηλαδή σε εξωτερικό κανόνα του «τυχερού» παιχνιδιού της ανταλλαγής, αντί της «ίδρυσής» τους μέσω κρατικής παρέμβασης, βγαίνει από το προσκήνιο η οποιασδήποτε μορφή εσωτερίκευσης των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας ως όρου της πολιτικής⁹⁹. Για τον Hayek άλλωστε η κατοχή ατομικής ιδιοκτησίας και η μη υπαγωγή της στο αποκλειστικό έλεγχο κάποιου άλλου φορέα συνιστά βασικό προαπαιτούμενο για την προστασία του ατόμου από τον εξαναγκασμό¹⁰⁰. Στην ίδια λογική, σύμφωνα με τη θεωρία του Hayek, το παίγνιο της ανταλλαγής θεωρείται ότι έχασε τον τυχαίο και αυθόρμητό του χαρακτήρα από τη στιγμή που οι κανόνες διασφάλισης της ιδιωτικής αρχής σχετικοποιήθηκαν μέσα από κανόνες θεμελιωμένους στην κοινωνική αρχή¹⁰¹.

⁹⁷ Αγγελίδης Μ., «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», σελ. 12-13

⁹⁸ Αγγελίδης Μ., *Φιλελευθερισμός Κλασικός και Νέος, Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, σελ. 137 και Hayek, *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 147-148

⁹⁹ Ένα από τα αξιώματα του κτητικού ατομισμού «Το άτομο είναι κατά βάση ο ιδιοκτήτης του εαυτού του και των ικανοτήτων του, για τα οποία δεν οφείλει τίποτε στην κοινωνία» (Macpherson, *Ατομικισμός και ιδιοκτησία*, σελ. 349)

¹⁰⁰ Hayek, *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 217

¹⁰¹ Αγγελίδης Μ., *Φιλελευθερισμός Κλασικός και Νέος, Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, σελ. 137

Άμεσα σχετιζόμενη με τη θέση του Hayek περί δεδομενικότητας των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας είναι η έννοια της ισότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Hayek απορρίπτει οποιαδήποτε διεκδίκηση ισότητας ως προς τους υλικούς όρους ύπαρξης, πέραν της ισότητας ενώπιον του νόμου, θεωρώντας ότι πρόκειται για δύο αλληλοσυγκρουόμενες έννοιες¹⁰². Επιπροσθέτως, κάθε διεκδίκηση για την απόκτηση υλικής ισότητας οδηγεί υποχρεωτικά στην καταναγκαστική δράση του κράτους, μέσω για παράδειγμα της υλοποίησης αναδιανεμητικών πολιτικών, η οποία αν υποθέσουμε ότι μπορούσε να επιτύχει τον στόχο της ισότητας, θα αποδεικνύονταν αναμφισβήτητα αποτυχημένη στο ζήτημα της διασφάλισης της ατομικής ελευθερίας. Με λίγα λόγια, ο Hayek θεωρεί ότι αξίζει να πληρώσουμε ως κοινωνία το τίμημα της ανισότητας προκειμένου να μπορούμε να απολαμβάνουμε την ατομική μας ελευθερία¹⁰³.

Με την απολυτοποίηση των δικαιωμάτων ατομικής ιδιοκτησίας αλλά και την παραδοχή του αναπόφευκτου της ανισότητας, ο Hayek εκφράζει ουσιαστικά την αντίθεσή του στον κρατικό παρεμβατισμό και την υποστήριξή του στη θεωρία του ελάχιστου κράτους. Προκρίνει επί της ουσίας τη συρρίκνωση της κοινωνικο-πολιτικής συνιστώσας στον βαθμό που αυτό απαιτείται προκειμένου να διασφαλιστεί το υπέρτατο ζητούμενο, αυτό της ατομικής ελευθερίας¹⁰⁴.

5. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΩΣ ΕΓΓΥΗΤΗ ΤΗΣ ΑΥΘΟΡΜΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Η σύλληψη της αγοράς ως αυθόρμητης τάξης, καθώς επίσης και η συγκρότηση του δικαίου ως συστήματος αφηρημένων κανόνων διαγωγής συνιστούν τις πλέον σημαντικές πλευρές της σκέψης του Hayek.

Εγγυητής της αυθόρμητης τάξης της αγοράς συνιστά ο τρόπος σύλληψης του δικαίου. Αξίζει πριν απ' όλα να επισημανθεί ότι στην προβληματική της παραγωγής κανόνων δεν λαμβάνεται υπόψη ο προσδιορισμός του γενικού συμφέροντος, πράγμα που σημαίνει ότι

¹⁰² Αν μεταχειριζόμαστε τους ανθρώπους ισότιμα, τότε αρνούμαστε την ανισότητα της πραγματικής τους θέσης και συνεπώς ο μοναδικός τρόπος να τους τοποθετήσουμε σε ίση θέση είναι να τους μεταχειριζόμαστε διαφορετικά (Hayek, *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 148)

¹⁰³ Hayek, *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 147-150

¹⁰⁴ Αγγελίδης Μ., *Φιλελευθερισμός Κλασικός και Νέος, Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, σελ. 138

το κριτήριο της κατάλληλότητας δεν μπορεί να είναι το συνολικό τους αποτέλεσμα αλλά η σημασία τους για την επιτυχή επιδίωξη επιμέρους/εξατομικευμένων συμφερόντων¹⁰⁵.

Σκοπός της κυβέρνησης και του κράτους δικαίου είναι αφενός να δεσμεύεται από θεσπισμένους και προκαταβολικά κοινοποιημένους κανόνες και αφετέρου να περιορίζει στο ελάχιστο δυνατό την εξουσία καταναγκασμού που αναγκαστικά διαθέτουν τα εκτελεστικά όργανα. Ο Hayek προχωρά στη διάκριση και σύγκριση μεταξύ κράτους δικαίου αφενός και αυθαίρετης κυβέρνησης, όπως αποκαλεί τον οικονομικό σχεδιασμό κολεκτιβιστικού τύπου, αφετέρου με σκοπό να αναδείξει τα οφέλη που προκύπτουν μέσα από τη δημιουργία ενός μόνιμου πλαισίου νόμων σε αντιδιαστολή προς την *ad hoc* δράση¹⁰⁶.

Οι κανόνες του κράτους δικαίου ή αλλιώς τυπικό δίκαιο έχουν κατά τον Hayek το πλεονέκτημα ότι μπορούν να θεσπίζονται εκ των προτέρων υπό τη μορφή τυπικών κανόνων, να ισχύουν για μακροχρόνιες περιόδους, να μην αφορούν στις επιθυμίες και στις ανάγκες συγκεκριμένων ανθρώπων αλλά να λειτουργούν ως εργαλεία για την επιδίωξη ποικίλων ατομικών σκοπών. Ο οικονομικός σχεδιασμός κολεκτιβιστικού τύπου μέσα από ουσιαστικούς κανόνες συνιστά το ακριβώς αντίθετο όλων αυτών, επιβάλλει δηλαδή απόψεις και σκοπούς, ανεξαρτήτως αποτελεσματικότητας ή ηθικότητας, καταπνίγοντας ουσιαστικά την ατομική ελευθερία. Ο Hayek περιγράφει γλαφυρά τον τρόπο που αντιλαμβάνεται τη διαφοροποίηση μεταξύ τυπικού δικαίου και ουσιαστικών κανόνων μέσα από τη διαφορά «ανάμεσα στο να θεσπίζεις έναν κώδικα οδικής κυκλοφορίας και να διατάξεις τους ανθρώπους πού να πηγαίνουν»¹⁰⁷.

Η επιχειρηματολογία του Hayek υπέρ της φιλελεύθερης αρχής του κράτους δικαίου έχει δύο σκέλη: ένα οικονομικό και ένα ηθικό. Ως προς το οικονομικό σκέλος, το κράτος δικαίου πρέπει να θεσπίζει κανόνες που θα ισχύουν για γενικούς τύπους καταστάσεων και θα είναι προβλέψιμοι. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ανοίγεται στα άτομα η δυνατότητα αφενός να επιλέγουν ελεύθερα τον τρόπο δραστηριοποίησής τους αφετέρου να μπορούν να αξιοποιούν την ελευθερία και τις γνώσεις τους, καθώς και να δραστηριοποιούνται, εντός ενός σταθερού/προβλέψιμου περιβάλλοντος που δεν μεταβάλλεται βάσει των

¹⁰⁵ *ibid.*, σελ. 119

¹⁰⁶ Hayek, *Ο δρόμος προς τη δουλεία*, σελ. 141-142

¹⁰⁷ *ibid.*, σελ. 143-144

περιστάσεων της στιγμής (γεγονός που θα ισοδυναμούσε με ένα απρόβλεπτο/ασταθές περιβάλλον). Ως προς το ηθικό σκέλος, ισχύει το αντίστροφο κατά κάποιον τρόπο · ο ρόλος του κράτους δεν είναι να προβλέπει επακριβώς τον αντίκτυπο των ενεργειών του, ακριβώς επειδή πρέπει να αφήνει περιθώρια επιλογής και ελιγμού σε όσους επηρεάζονται. Αυτό σημαίνει ότι οι γενικοί κανόνες, οι γνήσιοι κατά τον Hayek κανόνες, πρέπει να λειτουργούν σε συνθήκες, κάτω από τις οποίες δεν μπορεί να προβλεφθεί εκ των προτέρων ο αντίκτυπός τους σε συγκεκριμένους σκοπούς και συγκεκριμένους ανθρώπους. Αυτός είναι ο τρόπος, σύμφωνα με τον Hayek, που καθίσταται εφικτή η διασφάλιση της αμεροληψίας του νομοθέτη, μιας και σε διαφορετική περίπτωση ο νόμος μετατρέπεται σε εργαλείο που χρησιμοποιεί ο νομοθέτης προς όφελος συγκεκριμένων ανθρώπων και υπέρ συγκεκριμένων σκοπών¹⁰⁸.

Ο Hayek συλλαμβάνει, εν ολίγοις, το κράτος δικαίου «ως ένα από τα μεγαλύτερα επιτεύγματα, υπό την έννοια ότι λειτουργεί όχι μόνο σαν ασφαλιστική δικλείδα, αλλά και σαν νομική ενσάρκωση της ελευθερίας¹⁰⁹.

6. ΤΟ ΑΝΕΦΙΚΤΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Κεντρικής σημασίας ως προς τον τρόπο που αντιμετωπίζει ο Hayek το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης είναι το σημείο εκκίνησης της σκέψης του, στον πυρήνα του οποίου βρίσκεται το δίπολο ατομισμού-κολεκτιβισμού, δύο έννοιες τις οποίες αντιλαμβάνεται ως λογικά αλληλοαποκλειόμενες οντολογικές θέσεις και απέναντι στις οποίες τάσσεται ξεκάθαρα υπέρ της πρώτης¹¹⁰.

Εμφορούμενος επομένως από μια ατομοκεντρική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία μόνο τα άτομα είναι δυνατόν να θέτουν σκοπούς και όχι η κοινωνία, ο Hayek αντιλαμβάνεται την ιδέα της δικαιοσύνης ως κατηγορήμα της ατομικής πράξης, πράγμα που σημαίνει ότι ο προσδιορισμός «κοινωνική» είναι κενός περιεχομένου. Το ερμηνευτικό αυτό σχήμα του Hayek υποκρύπτει το θεωρητικό ενδιαφέρον αναπροσδιορισμού της πολιτικής ως απαλλαγμένης από «θετικές» παρεμβάσεις βάσει σκοπών που περιέχουν συλλογικές σκοποθεσίες. Ειδικότερα, στο επίπεδο της οικονομικής τάξης πραγμάτων, η οποία βασίζεται

¹⁰⁸ *ibid.*, σελ. 146-147

¹⁰⁹ *ibid.*, σελ. 154

¹¹⁰ Μαραβέλιας, Π., «Η νεοφιλελεύθερη θεμελίωση της ηθικής. Ο Hayek ως κριτικός της κοινωνικής δικαιοσύνης», σε Αξιολογικά, αρ.τ.3, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα, 1992, 57

στην ελεύθερη αγορά και την ατομική ελευθερία, ο Hayek θεωρεί παντελώς ασύμβατη την ύπαρξη «κοινωνικής δικαιοσύνης»¹¹¹.

Η κατηγοριοποίηση από μέρους του Hayek των στόχων του κράτους πρόνοιας με κριτήριο το ζήτημα της ατομικής ελευθερίας είναι χαρακτηριστική και διακρίνεται σε τρία είδη: σε αυτούς που μπορούν να υλοποιηθούν χωρίς να τεθεί σε κίνδυνο η ατομική ελευθερία, σε αυτούς που μπορούν να επιτευχθούν ως έναν ορισμένο βαθμό με μεγαλύτερο ωστόσο κόστος από αυτό που ήταν οι άνθρωποι πρόθυμοι να υποστούν και σε αυτούς που δεν μπορούν να υλοποιηθούν παρά μόνο μέσα από τη θυσία της προσωπικής ελευθερίας^{112, 113}.

Το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης ισοδυναμεί εν ολίγοις, σύμφωνα με τον Hayek, με το «αλυσόδεμα» σε έναν εκτεταμένο κεντρικό σχεδιασμό, εντός του οποίου το άτομο μετατρέπεται «σε απλό μέσο, προς χρήση από την αρχή, στην υπηρεσία αφαιρέσεων, όπως η «κοινωνική ευημερία» ή το «καλό της κοινότητας»». Πρόκειται για την πρόσδεση σε έναν οικονομικό σχεδιασμό, ο οποίος διευθύνει και ασκεί έλεγχο επί του συνόλου σχεδόν της ζωής μας και συνεπώς αφήνει ελάχιστο ή και μηδενικό περιθώριο στις ατομικές μας επιλογές και στοχοθεσίες, πράγμα ασύμβατο με το ιδεώδες της ελευθερίας. Βάσει αυτού, η κοινωνική δικαιοσύνη συνιστά μια κατάχρηση που απειλεί να καταστρέψει την αντίληψη του δικαίου που κατέστησε τη δικαιοσύνη εγγύηση της ατομικής ελευθερίας¹¹⁴.

¹¹¹ Hayek, *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 364, Μαραβέλιας, Π., σελ. 58, 130-131, Αγγελίδης Μ., *Φιλελευθερισμός Κλασικός και Νέος, Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, σελ. 129

¹¹² Hayek, *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 364

¹¹³ Το επιχείρημα του Hayek καθίσταται ακόμη σαφέστερο μέσα από το παράδειγμα του ζητήματος της ασφάλειας - ένα πεδίο στο οποίο η κυβέρνηση μπορεί να παρέμβει είτε για να μειώσει τους κινδύνους, είτε για να βοηθήσει τους ανθρώπους να τους αντιμετωπίσουν - στο οποίο ο Hayek διακρίνει δύο αντιλήψεις. Η πρώτη αφορά στην περιορισμένη ασφάλεια, δηλαδή την ασφάλεια απέναντι σε μια βασική φυσική στέρηση και τη διασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου επιβίωσης, απέναντι στην οποία ο Hayek δεν είναι αρνητικός. Η δεύτερη αφορά στην απόλυτη ασφάλεια, δηλαδή στη διασφάλιση ενός δεδομένου επιπέδου επιβίωσης, αυτό που το κάθε άτομο θεωρεί ότι του αξίζει, απέναντι στην οποία ο Hayek τάσσεται καταφανώς εναντίον. Και αυτό επειδή στη δεύτερη αυτή περίπτωση, η έννοια της ασφάλειας συνδέεται στενά με την άσκηση εξουσιών και εξαναγκασμού από μέρους του κράτους πρόνοιας για τη διασφάλιση μιας ίσης ή δικαιότερης κατανομής αγαθών. Σύμφωνα με τον Hayek, η οποιαδήποτε δραστηριότητα της κυβέρνησης σκοπεύει εσκεμμένα στην υλική ή ουσιαστική ισότητα μεταξύ διαφορετικών ανθρώπων και προσβλέπει στην επίτευξη ενός ουσιαστικού ιδεώδους διανεμητικής δικαιοσύνης είναι μοιραίο να οδηγήσει στην καταστροφή του κράτους δικαίου (το οποίο συνεπάγεται όρια στην εμβέλεια της νομοθεσίας), επειδή για να παραχθεί το ίδιο αποτέλεσμα σε διαφορετικούς ανθρώπους συνεπάγεται ότι οι άνθρωποι αυτοί αντιμετωπίζονται άνισα, γεγονός που δεν συνάδει με το αίτημα για μια ελεύθερη κοινωνία (Hayek, *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 156-157, 364-365, 333 και Hayek, *Ο δρόμος προς τα δουλεία*, σελ. 151, 205-206)

¹¹⁴ Hayek, *Ο δρόμος προς τα δουλεία*, σελ. 152, 168, 174, και Αγγελίδης Μ., *Φιλελευθερισμός Κλασικός και Νέος, Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, σελ. 130-131

ΜΕΡΟΣ IV

ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ

ΑΠΟ ΤΟΝ HARVEY ΚΑΙ ΤΗΝ BROWN

A. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ ΑΠΟ ΤΟΝ HARVEY

1. ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΑΝΑΔΥΣΗΣ ΚΑΙ ΘΕΜΕΛΙΩΣΗΣ ΤΗΣ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΣΤΡΟΦΗΣ

Ο νεοφιλελευθερισμός ως ιδεολογικό ρεύμα έχει μακρά ιστορία. Καραδοκούσε επί μακρόν στις διάφορες πτέρυγες της δημόσιας πολιτικής ως το πιθανό αντίδοτο στις απειλές της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων και στις ασθένειες του καπιταλισμού¹¹⁵. Η ηγεμόνευσή του ωστόσο κατέστη δυνατή μέσα από τη διαπλοκή δύο παραγόντων: αφενός ανέκυψαν οι κατάλληλες αντικειμενικές συνθήκες, οι οποίες και θα τον αναδείκνυαν σε σωτήρια λύση, αφετέρου κατασκευάστηκε και επιστρατεύτηκε ένα πλαίσιο θελκτικών ιδανικών¹¹⁶.

Ο πρώτος παράγοντας αφορά σε μια σειρά ιστορικών συγκυριών, οι οποίες έφεραν στο προσκήνιο τον νεοφιλελευθερισμό σαν ένα σύστημα που θα έδινε λύση στα προβλήματα που εμφάνιζε ο καπιταλισμός, γεγονός που είχε σαν αποτέλεσμα ένα πρόγραμμα που αφορά επί της ουσίας την μειοψηφία να αποκτήσει πλειοψηφικό έρεισμα. Αναλυτικότερα, ο νεοφιλελευθερισμός ορθώθηκε σαν «λύση» απέναντι στα προβλήματα που δημιουργήθηκαν μέσα από την υλοποίηση του «εμπεδωμένου φιλελευθερισμού»¹¹⁷ στο

¹¹⁵ Σύμφωνα με τον Toussaint, η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία δεν είναι προϊόν της κρίσης των αρχών του '70 και του '80, τουναντίον προϋπήρχε της κρίσης με αρκετούς οικονομολόγους και πολιτικούς ηγέτες να υποστηρίζουν τις νεοφιλελεύθερες ιδέες παρά την επικράτηση των κείνσιανών και πρωτοσοσιαλιστικών πολιτικών. Πιο συγκεκριμένα, ήδη από τις αρχές του 1930, ο Hayek συγκαταλέγεται ανάμεσα σε αυτούς που δρομολόγησαν την εξόντωση των προτάσεων του Keynes, ενώ από το 1945 οργανώνεται από ακαδημαϊκούς και επιχειρηματικούς κύκλους μια ενιαία γραμμή απάντησης στους υπέρμαχους της κρατικής παρέμβασης και του σοσιαλισμού με την «εταιρεία του Μοντ Πελερέν», ιδρυθείσα το 1947, να εξελίσσεται σε επιτελείο της νεοφιλελεύθερης αντεπίθεσης με πολλά από τα μέλη της (Hayek, Friedmann) να βραβεύονται με Νόμπελ Οικονομίας (Toussaint E., *Ο νεοφιλελευθερισμός. Από τις απαρχές του έως τις μέρες μας*. Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2012, 23, 51-53).

¹¹⁶ Harvey D., *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*. Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007, σελ. 46, 15

¹¹⁷ Δεδομένης της αποτυχίας του καπιταλισμού και του κομμουνισμού να εφαρμοστούν στην καθαρή τους μορφή, η μόνη διέξοδος προς τα εμπρός ήταν να δημιουργηθεί ένα κατάλληλο μείγμα κράτους, αγοράς και δημοκρατικών θεσμών. Τη «μεικτή» αυτή μορφή κοινωνικο-πολιτικής οργάνωσης «ενσάρκωσε» ο «εμπεδωμένος φιλελευθερισμός», ο οποίος περιέβαλε τις αγοραίες διαδικασίες και τις επιχειρηματικές και

πλαίσιο του ευρύτερου κλίματος και εγχειρήματος αναδόμησης των κρατικών μορφών και διεθνών σχέσεων μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με σκοπό, μεταξύ άλλων, να αποτραπούν οι καταστροφικές συνθήκες που είχαν απειλήσει την καπιταλιστική τάξη πραγμάτων λόγω της μεγάλης ύφεσης της δεκαετίας του 1930, να αμβλυνθούν οι διακρατικοί γεωπολιτικοί ανταγωνισμοί και να επιτευχθεί μια κάποια εσωτερική ειρήνη μέσω μιας μορφής ταξικού συμβιβασμού μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας¹¹⁸.

Ο δεύτερος παράγοντας αφορά στην εμφάνιση του νεοφιλελευθερισμού στην πολιτική σκηνή με συνθήματα που είχαν στον πυρήνα τους την ελευθερία και άλλες αξίες. Στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού, αναπτύχθηκε με άλλα λόγια ένας εννοιολογικός μηχανισμός, ο οποίος αφουγκράστηκε τις αυθόρμητες πεποιθήσεις και τα ένστικτά και εμφυτεύτηκε τόσο βαθιά στον κοινό νου ώστε να θεωρείται δεδομένος και αδιαμφισβήτητος. Μέσω αυτού ακριβώς του μηχανισμού, η νεοφιλελεύθερη σκέψη κατάφερε να διεισδύσει στον κοινό νου επιλέγοντας σοφά να προβάλλει τα ιδανικά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της ατομικής ελευθερίας ως θεμελιώδεις αξίες του πολιτισμού, έννοιες που ελκύουν κάθε άνθρωπο που θεωρεί σημαντικό το να είναι κανείς αυτεξούσιος στις αποφάσεις του. Δια μέσου των πράγματι εντυπωσιακών και σαγηνευτικών αυτών ιδανικών και της πραγμάτωσής τους, η νεοφιλελεύθερη σκέψη υπέσκαψε και εξακολουθεί να υποσκάπτει την οποιαδήποτε μορφή κρατικής παρέμβασης, η οποία υποκαθιστά την ατομική ελευθερία επιλογής με συλλογικές κρίσεις, και προβάλλει την ελευθερία της αγοράς και του εμπορίου ως τους θεματοφύλακες των ατομικών μας ελευθεριών^{119, 120}.

Εν ολίγοις, ο νεοφιλελευθερισμός «αυτοδιαφημίστηκε» σαν ένα ουτοπικό πρόγραμμα με σκοπό την υλοποίηση ενός θεωρητικού σχεδίου αναδιοργάνωσης του διεθνούς

εταιρικές δραστηριότητες με ένα δίκτυο κοινωνικών και πολιτικών φραγμών προκειμένου να διαμοιράσει το κόστος της κοινωνικής προσαρμογής που αναπόφευκτα παράγουν οι αγορές. Και παρά το γεγονός ότι ο εμπεδωμένος φιλελευθερισμός πέτυχε υψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης στις δεκαετίες του 1950 και 1960, στα τέλη της δεκαετίας του 1960 άρχισε να καταρρέει και παντού άρχισαν να γίνονται εμφανή τα σημάδια μιας σοβαρής κρίσης συσσώρευσης κεφαλαίου με την ανεργία και τον πληθωρισμό να αυξάνονται αλματωδώς (Harvey D., ό.π., σελ. 34-41)

¹¹⁸ Harvey D., ό.π., σελ. 34-41

¹¹⁹ Harvey D., ό.π., σελ. 15, 29,31

¹²⁰ Σύμφωνα με τον Harvey η διεισδυτικότητα της νεοφιλελευθεροποίησης και η αποδοχή των ιδανικών της ατομικής ελευθερίας και των σκοπών της ελεύθερης αγοράς έναντι των ποικίλων μορφών κοινωνικότητας συναρτάται από την προσήλωση της κάθε χώρας στη δύναμη της κοινωνικής αλληλεγγύης και στη βαρύτητα των παραδόσεων συλλογικής κοινωνικής ευθύνης (Harvey D., σελ. 158-159).

καπιταλισμού σε κρίση για να δρομολογήσει επί της ουσίας, σύμφωνα με τον Harvey, ένα πολιτικό πρόγραμμα για την επανεδραίωση των συνθηκών της κεφαλαιακής συσσώρευσης και της παλινόρθωσης της δύναμης των οικονομικών ελίτ. Αυτό άλλωστε είναι κάτι που αποδεικνύεται αφενός από την ανεπάρκειά του, αν όχι αποτυχία του, στην αναζωογόνηση της παγκόσμιας συσσώρευσης κεφαλαίου, και αφετέρου από την επιτυχία του στην παλινόρθωση της δύναμης των οικονομικών ελίτ¹²¹.

2. ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΤΑΣΕΙΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

Ο Harvey εντοπίζει μια σειρά αντιφάσεων στη νεοφιλελεύθερη θέση, οι οποίες καθιστούν τις εξελισσόμενες νεοφιλελεύθερες μεθόδους ασύμβατες με τη φαινομενική καθαρότητα του νεοφιλελεύθερου δόγματος. Ο στόχος του είναι να φέρει στο προσκήνιο την υφιστάμενη ένταση ανάμεσα στη θεωρία του νεοφιλελευθερισμού και στον πραγματισμό της εφαρμογής του.

Ο Harvey θέτει ως πρωταρχικό πρόβλημα την αντίφαση μεταξύ του δημόσια διακηρυγμένου στόχου του νεοφιλελευθερισμού περί μιας ευημερίας για όλους και της πραγματικής επιδίωξης που αφορά στην παλινόρθωση της ταξικής ισχύος για τις ανώτερες τάξεις. Πιο συγκεκριμένα, παρά τη αξιωματική θέση του νεοφιλελευθερισμού ότι η ατομική ιδιοκτησία και η παραχώρηση ατομικο-ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων συνιστά το βέλτιστο όχημα για τη βελτίωση της ανθρώπινης ευημερίας και για τη δημιουργία ενός υψηλού επιπέδου διαβίωσης για όλους, η πραγματικότητα και η πρακτική αποδεικνύουν το ακριβώς αντίθετο. Τα κέρδη του κεφαλαίου σπάνια διατίθενται προς όφελος του συνόλου της κοινωνίας και τις περισσότερες φορές επενδύονται στις χρηματιστηριακές αγορές ή χρησιμοποιούνται για την ιδιοποίηση του ήδη υπάρχοντος υλικού πλούτου¹²².

Μια δεύτερη αντίφαση εντοπίζεται στο ζήτημα της ελευθερίας και έχει τις ρίζες του στον φιλελευθερισμό. Πιο συγκεκριμένα, κατά την άποψη του Polanyi, την οποία και ασπάζεται ο Harvey, μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς, αναπτύχθηκαν και ελευθερίες, τις οποίες θεωρούμε εξαιρετικά πολύτιμες, όπως η ελευθερία του λόγου, της συνάθροισης κ.α. Παρά το γεγονός ωστόσο ότι με αφετηρία την ελευθερία της αγοράς και μέσα από την υπέρβασή της θα μπορούσαν να τεθούν τα θεμέλια για την ανάδυση μιας εποχής

¹²¹ *ibid.*, σελ. 45

¹²² *ibid.*, σελ. 17-18, 98, 114

πρωτοφανούς ελευθερίας, η μετάβαση αυτή προσέκρουσε στο «ηθικό» εμπόδιο του φιλελεύθερου ουτοπισμού. Το ηθικό αυτό εμπόδιο αφορά στον εκφυλισμό και στον εγκλωβισμό της ιδέα της ελευθερίας σε μια απλή υπεράσπιση της ελεύθερης επιχείρησης και της ατομικής ιδιοκτησίας, σε μια ιδέα της ελευθερίας, η οποία είναι πλήρης για τους ισχυρούς και «τίποτε περισσότερο από ψίχουλα ελευθερίας» για τους μη ισχυρούς. Εν μέσω ενός τέτοιου κλίματος κατάφωρης κοινωνικής αδικίας και ανισότητας, το φιλελεύθερο ουτοπικό όραμα που ευαγγελίζεται την ελευθερία και αποκηρύσσει οτιδήποτε σχετίζεται με τον σχεδιασμό και τον έλεγχο, καταρρέει. Το φιλελεύθερο και νεοφιλελεύθερο κράτος δεν έχει άλλη επιλογή από το να γίνει βίαιο, αυταρχικό και αντιδημοκρατικό για να διατηρηθεί στη ζωή· είναι αναγκασμένο να χρησιμοποιεί το μονοπώλιό του ως προς τα μέσα της βίας προκειμένου να διατηρήσει ασφαλές ένα πλαίσιο επιχειρηματικής και αγοραίας ελευθερίας, μια πρακτική που δεν εναρμονίζεται κατά κανέναν τρόπο με τα ιδανικά των ατομικών ελευθεριών. Το χειρότερο ωστόσο ακόμα είναι ότι η ανθρωπότητα χάνει μέσα από τα χέρια της «την ευκαιρία να προωθήσει τον θρίαμβο της ελευθερίας έναντι όλων των προαιώνιων εχθρών της»^{123, 124}.

Μια τρίτη αντίφαση, η οποία συναρτάται άμεσα με τις δύο παραπάνω αντιφάσεις και συνιστά προέκτασή τους, αφορά στον ρόλο του κράτους στη νεοφιλελεύθερη θεωρία και στην διαμόρφωσή του κατά την πρακτική του εφαρμογή. Σύμφωνα με τη θεωρία, το

¹²³ Σύμφωνα με τον Polanyi η πρόκληση σε ό,τι αφορά το ζήτημα της ελευθερίας δεν εντοπίζεται τόσο στο θεσμικό όσο κυρίως στο ηθικό της επίπεδο. Αυτό δεν σημαίνει ότι σε θεσμικό επίπεδο παραγνωρίζεται η ανάγκη εξεύρεσης μιας ισορροπίας ανάμεσα στις χαμένες και τις κερδισμένες ελευθερίες. Κατά τον Polanyi άλλωστε ο διαχωρισμός της πολιτικής από την οικονομία σε θεσμικό επίπεδο αποδείχθηκε κρίσιμη απειλή για την υπόσταση της κοινωνίας επειδή παρήγαγε σχεδόν αυτόματα ελευθερία σε βάρος της δικαιοσύνης και της ασφάλειας. Η καίρια πρόκληση ωστόσο για την εν τοις πράγμασι πραγμάτωση της ελευθερίας στην κοινωνία σκοντάφτει σε ένα πρώτο επίπεδο σε ένα σημαντικότερο ηθικό εμπόδιο, το οποίο αφορά στο γεγονός ότι στη φιλελεύθερη, όπως άλλωστε και στη νεοφιλελεύθερη οπτική, σχεδιασμός και έλεγχος απορρίπτονται ως άρνηση της ελευθερίας, ακριβώς επειδή η ελεύθερη επιχείρηση και η ιδιωτική ιδιοκτησία αναγορεύονται σε ουσιώδη χαρακτηριστικά της (στην πράξη ωστόσο, ακόμη και αυτό το «ελλειμματικό» ιδεώδες ακυρώνεται και αυτοαναιρείται από την ύπαρξη γιγάντιων τραστών και ισχυρών μονοπωλίων). Σε ένα δεύτερο επίπεδο, η πραγμάτωση της ελευθερίας προσκρούει στο κυνήγι για την επίτευξη ουτοπικών προσδοκιών από μέρους του φιλελευθερισμού, ο οποίος θεωρεί ότι είναι εφικτή μια κοινωνία χωρίς εξουσία και εξαναγκασμό, ότι είναι εφικτή μια κοινωνία διαμορφωμένη αποκλειστικά και μόνο από τη βούληση του ανθρώπου. Η απόρριψη της ουτοπίας αυτής μας φέρνει αντιμέτωπους με την πραγματικότητα της κοινωνίας, μια πραγματικότητα στην οποία η εξουσία και ο εξαναγκασμός αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της. Αυτή ακριβώς η πραγματικότητα αποτελεί τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ φιλελευθερισμού από τη μία και φασισμού και σοσιαλισμού από την άλλη. Πρόκειται για μια διαφορά ηθικής φύσεως κατά βάση με την ελευθερία να συνιστά το θεμελιώδες σημείο διαχωρισμού τους. Η ηθική διάσταση έγκειται ακριβώς στο τρόπο που η κάθε πολιτική θεώρηση, υπό το φως αυτής ακριβώς της πραγματικότητας, επιχειρεί να πραγματώσει την ιδέα της ελευθερίας (Polanyi K., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*. Νησίδες, Αθήνα, 2007, σελ. 241-246).

¹²⁴ Harvey, D., σελ. 65-66, 97-98, 115 και Polanyi K., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*. Νησίδες, Αθήνα, 2007, σελ. 242-246

νεοφιλελεύθερο κράτος πρέπει να εξασφαλίζει ένα σύνολο θεσμικών διευθετήσεων ουσιαδών για την εγγύηση των ατομικών ελευθεριών · αναμένεται συνεπώς να λειτουργεί στο παρασκήνιο και απλώς να δημιουργεί το κατάλληλο σκηνικό που θα διασφαλίζει τις λειτουργίες της ελεύθερης αγοράς¹²⁵. Ωστόσο, το νεοφιλελεύθερο κράτος χαρακτηρίζεται από τρία διακριτά πεδία δράσης και στόχευσης, όπως τη δημιουργία ενός «καλού επιχειρηματικού ή επενδυτικού κλίματος», τη λειτουργία του κράτους ως συλλογική και ανταγωνιστική οντότητα και τη δημιουργία ενός ευνοϊκού κλίματος με στόχο τη διασφάλιση της αξιοπιστίας του χρηματοπιστωτικού συστήματος και τη φερεγγυότητα των χρηματοπιστωτικών θεσμών, τα οποία παράγουν μια αντινομία μεταξύ θεωρητικού και εφαρμοσμένου νεοφιλελευθερισμού κατά δύο τρόπους: κατά πρώτον, η εδραίωση ενός καλού επιχειρηματικού κλίματος έχει «ταξική» χροιά, υπό την έννοια ότι για την υπηρετήσή του χρειάζεται συχνά να θυσιαστεί η διακηρυγμένη συλλογική ευημερία και να αναιρεθεί η επίσης διακηρυγμένη ισότητα και αμεροληψία απέναντι στην εφαρμογή του νόμου, και κατά δεύτερον πρόκειται για επιδιώξεις που απαιτούν τη δράση του κράτους ως συλλογικού φορέα, γεγονός που προϋποθέτει την αφοσίωση των πολιτών και άρα τη μερική επίκληση στον εθνικισμό (ο οποίος ωστόσο είναι εξ ορισμού εχθρικός προς τον νεοφιλελευθερισμό). Σε γενικές γραμμές, πουθενά σχεδόν δεν εφαρμόζεται απαρέγκλιτα η φιλελεύθερη ορθοδοξία · ο κρατικός παρεμβατισμός επιλέγεται ή απορρίπτεται με κριτήριο την εξυπηρέτηση των προαναφερθέντων πεδίων δράσης. Δεν είναι λίγες οι φορές, επί παραδείγματι, που η κρατική εξουσία χρησιμοποιήθηκε για τη διάσωση εταιρειών ή την αποτροπή μιας οικονομικής χρεοκοπίας, μια πρακτική που αντιβαίνει της νεοφιλελεύθερης θεωρίας και αρχής, σύμφωνα με την οποία κάθε επενδυτής είναι υπεύθυνος για τα λάθη του¹²⁶.

Μια τέταρτη αντίφαση/θολή περιοχή εντός του νεοφιλελευθερισμού αφορά στην ερμηνεία της μονοπωλίου. Παρά το γεγονός ότι η αντιμονοπωλιακή πολιτική αποτελεί ένα από τα κύρια αντικείμενα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του νεοφιλελευθερισμού, στην πρακτική του εφαρμογή ο νεοφιλελευθερισμός καταλήγει συχνά σε μονοπώλια, υπό την έννοια ότι οι πιο αδύναμες επιχειρήσεις εξαναγκάζονται να βγουν από το παιχνίδι για να επικρατήσουν τελικά οι πιο δυνατές υπό τη μορφή τρασ ή πολυεθνικών. Επιπλέον, παρά

¹²⁵ «Όσο περισσότερο «σχεδιάζει» το κράτος, τόσο πιο δύσκολος γίνεται ο «σχεδιασμός» για το άτομο (Hayek, ό.π., 146).

¹²⁶ Harvey, D., ό.π., σελ. 97, 104-108, 114

την εναντίωση του νεοφιλελευθερισμού στα κρατικά μονοπώλια, στα ζητήματα της ενέργειας φαίνεται να θεωρείται αναπόφευκτη η ανάγκη κρατικής ρύθμισης του εφοδιασμού, της πρόσβασης και της τιμολόγησης προς αποφυγή φαινομένων αισχροκέρδειας, καταχρήσεων και αποδιοργάνωσης, τα οποία σύμφωνα με την εμπειρία του παρελθόντος είναι ως πιθανότητα υπαρκτά και διόλου απίθανα¹²⁷.

Ένα πέμπτο σημείο αντιπαράθεσης εντός του νεοφιλελεύθερου στρατοπέδου εντοπίζεται στο ζήτημα της αποτυχίας της αγοράς, η οποία γίνεται ορατή όταν άτομα και επιχειρήσεις αποφεύγουν να πληρώσουν το κόστος που τους αναλογεί και «εξωτερικεύουν» τις υποχρεώσεις τους. Την πιο συνήθη δε συνέπεια «εξωτερίκευσης» των υποχρεώσεων συνιστά η ρύπανση του περιβάλλοντος. Το ζήτημα των αποτυχιών της αγοράς εγείρει συζητήσεις και διαφωνίες μεταξύ των νεοφιλελεύθερων ως προς τον τρόπο αντιμετώπισής τους. Ορισμένοι νεοφιλελεύθεροι προκρίνουν την εφαρμογή προγραμμάτων περιορισμένης κρατικής παρέμβασης ως αντίδοτο στην αποτυχία, άλλοι όμως αρνούνται την οποιαδήποτε κρατική παρέμβαση και επιμένουν πως αν πρέπει να υπάρξουν παρεμβάσεις, αυτές θα πρέπει να υλοποιηθούν μέσω των μηχανισμών της αγοράς¹²⁸.

Ένα έκτο «προβληματικό» σημείο αφορά στην υπόθεση περί τέλειας πληροφόρησης και στον ανταγωνισμό επί ίσοις όροις. Παρά το γεγονός ότι οι νεοφιλελεύθεροι διακηρύσσουν ότι όλοι έχουν πρόσβαση στις ίδιες πληροφορίες και συνεπώς ότι δεν υφίσταται εντός της αγοράς ζήτημα ασυμμετρίας σε επίπεδο πληροφόρησης και δύναμης, η πραγματικότητα είναι ότι υπάρχουν πολίτες καλύτερα πληροφορημένοι, γεγονός που τους δίνει συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι των υπολοίπων. Η νεοφιλελεύθερη υπόθεση περί τέλειας πληροφόρησης και ισότιμης συμμετοχής στις διαδικασίες της αγοράς δεν συνιστά επομένως τίποτα περισσότερο από μια εικονική και ουτοπική πραγματικότητα, η οποία απλώς συγκαλύπτει την επιδιωκόμενη παλινόρθωση της ταξικής ισχύος¹²⁹.

Μια έβδομη αντίφαση εντός της νεοφιλελεύθερης θεωρίας αφορά στην σχέση ανάμεσα στο θέλητρο του ατομικισμού και την επιθυμία για συλλογική ζωή. Η αντίφαση έγκειται στο γεγονός ότι, ενώ ο νεοφιλελευθερισμός προτάσσει την ελευθερία της επιλογής, αρνείται ωστόσο τη δυνατότητα των ατόμων να επιλέξουν τη δημιουργία ισχυρών

¹²⁷ Hayek, F., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 372, 323 και Harvey D., σελ. 100-101, 116

¹²⁸ Harvey, D., *ό.π.*, σελ. 101

¹²⁹ *ibid.*, σελ. 101-102

συλλογικών θεσμών. Όταν δηλαδή το φιλελεύθερο κράτος έρχεται αντιμέτωπο με κοινωνικά κινήματα που επιζητούν συλλογικές παρεμβάσεις, επεμβαίνει και μάλιστα κατασταλτικά, αρνούμενο τις ελευθερίες που υποτίθεται ότι έχει ταχθεί να υπερασπίσει. Συμβαίνει δηλαδή αυτό ακριβώς που φοβόταν ο Rolanji · το φιλελεύθερο ουτοπικό σχέδιασμα δεν θα μπορούσε να επιτύχει παρά μόνο καταφεύγοντας στον αυταρχισμό. Προέκταση ή συνέπεια της άρνησης και της καταστολής αυτής είναι η προσήλωση των νεοφιλελεύθερων στην επιβολή αυστηρών ορίων στη δημοκρατική διακυβέρνηση και στην εναπόθεση της αρμοδιότητας λήψης αποφάσεων σε αντιδημοκρατικούς και μη λογοδοτούντες θεσμούς. Παρά δηλαδή το γεγονός ότι οι νεοφιλελεύθεροι προτάσσουν έναν κόσμο, στον οποίο υποτίθεται ότι το κράτος είναι μη παρεμβατικό, εισάγουν παρ' όλ' αυτά έντονες κρατικές παρεμβάσεις μέσω οργάνων διακυβέρνησης, στα οποία συμμετέχουν αποκλειστικά ελίτ και «ειδικοί». Το πρόταγμα του νεοφιλελευθερισμού περί ελευθερίας των μαζών καταλήγει με λίγα λόγια σε μια ελευθερία που αφορά μόνο τους λίγους¹³⁰.

Μέσα από την ανάδειξη των εσωτερικών οικονομικών και πολιτικών αντιφάσεων της νεοφιλελευθεροποίησης, ο Harvey επιχειρεί να αναδείξει το γεγονός ότι για τις κρίσεις που απορρέουν από τις εν λόγω αντιφάσεις δεν υπάρχει «νεοφιλελεύθερο αντίδοτο»¹³¹.

3. Η ΔΙΑΚΥΡΗΧΘΕΙΣΑ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΕΥΗΜΕΡΙΑ

ΘΥΣΙΑ ΣΤΟΝ ΒΩΜΟ ΤΗΣ ΤΑΞΙΚΗΣ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ

Παρά τη ρητορική περί θεραπείας των οικονομιών που νοσούν, ακόμη και η Βρετανία και οι ΗΠΑ - οι οποίες και άνοιξαν τον δρόμο στον νεοφιλελευθερισμό - δεν κατάφεραν να πετύχουν υψηλά επίπεδα οικονομικών επιδόσεων στη δεκαετία του 1980. Σε γενικές γραμμές, οι ρυθμοί μεγέθυνσης δείχνουν ότι η νεοφιλελεύθερη πολιτική έχει αποτύχει να διεγείρει την παγκόσμια οικονομική μεγέθυνση, ενώ όλοι σχεδόν οι παγκόσμιοι δείκτες φανερώνουν απώλειες παρά κέρδη σε επίπεδο ευημερίας. Αν έχουν σημειωθεί - και έχουν σημειωθεί - ορισμένες θεαματικές αλλαγές υπό τον νεοφιλελευθερισμό, όπως, επί παραδείγματι, η άνοδος του χρηματοπιστωτικού τομέα και η ασυνήθιστη έκρηξη στις

¹³⁰ *ibid.*, σελ. 103-104, 116

¹³¹ *ibid.*, σελ. 243

τεχνολογίες των πληροφοριών, η αξιολόγησή τους ως ένδειξη ενός απίστευτου δυναμισμού δεν υπόκειται σε κριτήρια που αφορούν στη συνολική ευημερία του πληθυσμού^{132, 133}.

Η επιμονή και εμμονή επομένως στις νεοφιλελεύθερες πολιτικές αναδεικνύει και αποδεικνύει κατά τον Harvey τον πραγματικό και απώτερο στόχο του νεοφιλελεύθερου προτάγματος, ο οποίος δεν αφορά στην συνολική ευημερία αλλά στην επιδίωξη παλινόρθωσης της ταξικής οικονομικής ισχύος των ελίτ μέσω της κεφαλαιακής συσσώρευσης^{134, 135}. Πρόκειται για έναν στόχο που έχει ήδη επιτευχθεί δεδομένης της καταγεγραμμένης συγκέντρωσης πλούτου και δύναμης στις ανώτερες εισοδηματικές κατηγορίες, κάτι που είχε να συμβεί από τη δεκαετία του 1920. «Παράπλευρη απώλεια» της ταξικής αυτής ανασυγκρότησης συνιστά η επικράτηση μιας κατάστασης κοινωνικής ανισότητας και έκθεσης των λιγότερο τυχερών ομάδων «στους ψυχρούς ανέμους της λιτότητας και στη βαριά μοίρα της αυξανόμενης περιθωριοποίησης». Ο ρόλος δε του κράτους ως μονοπωλίου βίας και προσδιορισμού της νομιμότητας διαδραμάτισε και διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στη στήριξη και προώθηση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, συνιστώντας το κύριο μέσο αναδιανεμητικής πολιτικής με αντιστροφή της ροής από τις κατώτερες προς τις ανώτερες τάξεις¹³⁶. Με την κατακρήμνιση κάθε μορφής προστασίας που είχε εκθρέψει ο εμποδωμένος φιλελευθερισμός και την απόσυρση του κράτους από τους τομείς της υγείας, της εκπαίδευσης και των κοινωνικών υπηρεσιών, ολοένα και μεγαλύτερο

¹³² Ανάμεσα στα βασικά «επιτεύγματα» της νεοφιλελευθεροποίησης, συγκαταλέγεται η εμπορευματοποίηση και η ιδιωτικοποίηση δημοσίων περιουσιακών στοιχείων, η εξάπλωση των χρηματοπιστωτικών δραστηριοτήτων και η δημιουργία, διαχείριση και χειραγώγηση των κρίσεων ως πρωταρχικών μέσων συσσώρευσης μέσω της αφαίρεσης. Η δε μείωση και ο έλεγχος του πληθωρισμού είναι η μόνη συστηματική επιτυχία που μπορεί να διεκδικήσει η νεοφιλελεύθερη πολιτική (Harvey, D., σελ. 204, 208-215).

¹³³ Harvey, D., σελ. 125-127, 202, 204, 206, 208-215, 224, 226

¹³⁴ Harvey, D., σελ. 59-62, 127-131

¹³⁵ Στους παράγοντες που συνέβαλαν στην παλινόρθωση αυτή, οι οποίοι εφαρμόστηκαν σταδιακά αλλά ασύμμετρα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και σταθεροποιήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1990, συγκαταλέγονται η κυριαρχία του χρηματοπιστωτικού τομέα σε ολόκληρη την οικονομία, η αυξημένη γεωγραφική κινητικότητα του κεφαλαίου, και τέλος, η παγκόσμια διάχυση της νέας μονεταριστικής και νεοφιλελεύθερης οικονομικής ορθοδοξίας. Πρόκειται για ένα σύμπλεγμα παραγόντων, οι οποίοι συνενώθηκαν στην αποκαλούμενη «Συναίνεση της Ουάσιγκτον» στα μέσα της δεκαετίας του 1990 και οι οποίοι σε συνδυασμό με τομείς όπως η βιοτεχνολογία και οι τεχνολογίες της πληροφορικής έδωσαν τη δυνατότητα για υψηλή κερδοφορία σε περιορισμένο αριθμό ανθρώπων, όπως διευθύνοντες συμβούλους και επικεφαλής χρηματοπιστωτικών, νομικών και τεχνικών μηχανισμών, οι οποίοι ακριβώς επειδή διέθεταν και διαθέτουν πρόσβαση στα άδυτα της καπιταλιστικής δραστηριότητας, κατάφεραν να αναρριχηθούν σε υψηλά κλιμάκια και να βρεθούν στον πυρήνα της ανερχόμενης ταξικής ισχύος (Harvey, D., σελ. 59-62, 127-131)

¹³⁶ Στόχος του νεοφιλελευθερισμού ήταν ευθύς εξ αρχής η άμεση επίθεση στο συμβόλαιο της σοσιαλδημοκρατίας και επιδίωξή του η απαλλαγή του κεφαλαίου από τους περιορισμούς που έθετε το κράτος στη συσσώρευση υπό τη μορφή, μεταξύ άλλων, της φορολόγησης για την εξασφάλιση κοινωνικών παροχών (Brown W., *Ο νεοφιλελευθερισμός ενάντια στη δημοκρατία. Δέκα θέσεις*. Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 2016, 19-20)

τμήμα του πληθυσμού βρέθηκε και βρίσκεται εκτεθειμένο στη φτώχεια και στην κοινωνική και εργασιακή ανασφάλεια¹³⁷.

Υπ' αυτές επίσης τις συνθήκες είναι παράδοξο που η νεοφιλελευθεροποίηση εξυμνείται και προβάλλεται ως η «μόνη εναλλακτική» για την επίτευξη της συνολικής ευημερίας. Δεν ωστόσο απορίας άξιο αν αναλογιστεί κανείς αφενός μεν τη διείσδυση της νεοφιλελεύθερης θεωρίας στα πανεπιστήμια και στα ΜΜΕ και τη διάχυση του μύθου ότι τα κράτη θα αποτύχουν αν δεν είναι ανταγωνιστικά, αφετέρου δε το γεγονός ότι λόγω ακριβώς της ακανόνιστης γεωγραφικής επέκτασης του νεοφιλελευθερισμού δόθηκε πράγματι η δυνατότητα σε ορισμένες χώρες να σημειώσουν θεαματική εξέλιξη. Το βέβαιο είναι ότι δεδομένης της επίτευξης της σκοπούμενης και πολυπόθητης ταξικής ανασυγκρότησης, οι υπέρμαχοι της νεοφιλελεύθερης σκέψης έχουν κάθε λόγο να εξακολουθούν να καλλιεργούν και να διαχέουν ένα κλίμα ευνοϊκό υπέρ της, να επιζητούν την κυριαρχία της και να τη διατηρούν βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση των διαμορφωτών της κοινής γνώμης και κατ' επέκταση στη συνείδηση του κόσμου¹³⁸.

4. ΚΑΧΥΠΟΨΙΑ/ΑΠΕΧΘΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Οι νεοφιλελεύθεροι θρέφουν βαθιά καχυποψία έως και απέχθεια για τη δημοκρατία. Θεωρούν την αρχή της πλειοψηφίας ως απειλή για τα ατομικά δικαιώματα και τις ατομικές ελευθερίες και τάσσονται υπέρ μιας διακυβέρνησης με εκτελεστικές διαταγές και δικαστικές αποφάσεις αντί μιας διαδικασίας λήψης αποφάσεων με δημοκρατικές και κοινοβουλευτικές διαδικασίες. Δεδομένου αυτού, η νεοφιλελεύθερη θεωρία επικεντρώνεται σε ένα κράτος δικαίου και στην αυστηρή ερμηνεία της συνταγματικότητας, ενώ για τη θεραπεία των οποιονδήποτε προβλημάτων προκρίνει τη δικαστική οδό¹³⁹.

Ενώπιον της γενικευμένης αυτής καχυποψίας απέναντι στη δημοκρατία και δεδομένης της προσήλωσής τους στη δυναμική της κεφαλαιακής συσσώρευσης, οι νεοφιλελεύθεροι - εμπνεόμενοι από τη Thatcher - έχουν υιοθετήσει, στο πλαίσιο των διαρθρωτικών αλλαγών προς την κατεύθυνση της διακυβέρνησης, την ιδέα των «ημι-κυβερνητικών θεσμών», την υπαγωγή δηλαδή της κρατικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων σε δίκτυα ταξικής ισχύος. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το κράτος παράγει νομοθεσία που παρέχει πλεονεκτήματα στις

¹³⁷ *ibid.*, σελ. 110-111, 161, 208-215

¹³⁸ *ibid.*, σελ. 205

¹³⁹ *ibid.*, σελ. 99-100

εταιρείες. Σε περιπτώσεις δε συμπράξεων δημοσίου-ιδιωτών το κράτος είναι αυτό που αναλαμβάνει το μεγαλύτερο ρίσκο, ενώ ο ιδιωτικός τομέας αποκομίζει τα περισσότερα κέρδη. Όταν μάλιστα χρειάζεται, το νεοφιλελεύθερο κράτος καταφεύγει σε καταναγκαστική νομοθεσία ή σε μέτρα καταστολής προκειμένου να καταρρίψει κάθε μορφή συλλογικής εναντίωσης στην ισχύ των εταιρειών¹⁴⁰. Δεδομένων όλων αυτών, τα απομεινάρια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας διαβρώνονται από τη δύναμη του χρήματος των μεγάλων εταιρειών, ενώ η δικαιοσύνη, αν και εξισωτική, καθίσταται πολύ ακριβή και συνεπώς για τους περισσότερους αδύνατη¹⁴¹.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι ο νεοφιλελευθερισμός δεν αναιρεί πλήρως τη σημασία του κράτους, αλλά το χρησιμοποιεί κατά βούληση και κατά περίπτωση για την επίτευξη των στόχων της κεφαλαιακής συσσώρευσης με απώτερο σκοπό την παλινόρθωση της ταξικής ισχύος των ανωτέρων τάξεων.

5. ΤΑ ΠΑΡΑΓΩΓΑ ΤΗΣ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού έχουν επωαστεί δύο ειδών παράγωγα, ένα με δυσοίωνα και ένα με ευοίωνα προοπτική.

Πιο συγκεκριμένα, η εγγενής αστάθεια του νεοφιλελευθερισμού έχει οδηγήσει στην ανάδυση της νεοσυντηρητικής απάντησης, ενός φαινομένου με δυσοίωνες προεκτάσεις. Ο νεοσυντηρητισμός δεν παρεκκλίνει καθόλου από τη νεοφιλελεύθερη ατζέντα της διακυβέρνησης των ελίτ, της διατήρηση των ελευθεριών της αγοράς, της παλινόρθωσης της κυριαρχικής ταξικής δύναμης και της μη εμπιστοσύνης στη δημοκρατία · κάθε άλλο. Αποκλειστικός του στόχος είναι να αντιταχθεί στο χάος του αχαλίνωτου ατομικισμού προτάσσοντας την έννοια της τάξης και μιας υπερφίαλης ηθικής ως διατήρηση των δεσμών αλληλεγγύης και αποτροπής της κοινωνικής αναρχίας και του μηδενισμού. Εν είδει «οχυρού» απέναντι στο χάος των ατομικών συμφερόντων, ο νεοσυντηρητισμός προβάλλει αφενός την στρατιωτικοποίηση και αφετέρου την αποκατάσταση της αίσθησης ενός ηθικού σκοπού μέσω της υιοθέτησης υψηλόφρονων αξιών που έχουν στο επίκεντρό τους τον

¹⁴⁰ Αξίζει να επισημάνουμε ότι η εν λόγω επιστράτευση μηχανισμών καταστολής είναι ασύμβατη με την νεοφιλελεύθερη θεωρία περί ελευθερίας και αίρει καταφανώς κάθε ίχνος «ταξικής ουδετερότητας».

¹⁴¹ *ibid.*, σελ. 111-113

πολιτιστικό εθνικισμό, τον χριστιανισμό, τις οικογενειακές αξίες και το ανταγωνισμό απέναντι στα κινήματα που αφορούν τις γυναίκες και τους ομοφυλόφιλους¹⁴².

Μπροστά δε στο γεγονός ότι το νεοφιλελεύθερο κράτος χρειάζεται μιας μορφής εθνικισμού, όπως έχει ήδη αναφερθεί από την Mouffe, προκειμένου να διασφαλίσει την ανταγωνιστικότητά του στην παγκόσμια αγορά, είναι ορατός ο κίνδυνος που ελλοχεύει από την ερωτοτροπία του νεοφιλελευθερισμού με έναν συγκεκριμένο τύπο εθνικισμού αλλά και τον εναγκαλισμό του νεοσυντηρητισμού με έναν εθνικό ηθικό σκοπό, ο οποίος προοιωνίζει μια ακόμη πιο απειλητική και δυσοίωνη πραγματικότητα¹⁴³.

Στο πλαίσιο ωστόσο των προβλημάτων που έχει προκαλέσει ο νεοφιλελευθερισμός έχει παράλληλα επωαστεί και μια ευρείας κλίμακας αντιπολιτευτική κουλτούρα, η οποία μας επιτρέπει να ελπίζουμε ή τουλάχιστον να οραματιζόμαστε μια πιο ελπιδοφόρα προοπτική. Πιο συγκεκριμένα, απέναντι στη θεαματική έξαρση των παραβάσεων σε ατομικά δικαιώματα συγκροτήθηκαν ομάδες/κινήματα με σκοπό την αναζωπύρωση του κοινωνικού ενδιαφέροντος για ζητήματα, όπως η ισότητα, η δημοκρατία και η κοινωνική αλληλεγγύη. Πρόκειται για μη κυβερνητικές οργανώσεις που ήρθαν να καλύψουν το κενό της κοινωνικής πρόνοιας και το δημοκρατικό κενό λόγω της απόσυρσης του κράτους, γεγονός ωστόσο που υποβοηθά τελικά την περαιτέρω απόσυρση του κράτους καθιστώντας τις μη κυβερνητικές αυτές οργανώσεις «δούρειους ίππους» επέκτασης του νεοφιλελευθερισμού. Επιπλέον, πρόκειται για μη κυβερνητικές οργανώσεις, των οποίων η οικουμενικότητα που προϋποτίθεται στον «περί δικαιωμάτων λόγο» προσκρούει στη διαφορετικότητα των τοπικών πολιτικο-οικονομικών περιστάσεων και πολιτισμικών πρακτικών. Είναι επίσης γεγονός ότι τα κινήματα αυτά δεν φέρουν τη δυναμική των εργατικών κινήματων του παρελθόντος, δεδομένου ότι το πεδίο πολιτικής τους οργάνωσης έχει μετατοπιστεί προς μια λιγότερο εστιασμένη δυναμική ταξικής-κοινωνικής δράσης λόγω ακριβώς της στοχοπροσήλωσής τους σε πιο ειδικά θέματα και σε πιο συγκεκριμένες ομάδες πολιτών. Συμπερασματικά, τα σύγχρονα κινήματα δεν έχουν την ταξική δομή και δυναμική του παρελθόντος και δυσκολεύονται να αποσπαστούν από το τοπικό πλαίσιο. Η ποικιλομορφία δε των αγώνων τους είναι τέτοια που δύσκολα μπορεί κανείς να φανταστεί τις μεταξύ τους συνδέσεις. Αποτελούν μέρος ενός ευμετάβλητου μείγματος κινήματων διαμαρτυρίας,

¹⁴² *ibid.*, σελ. 117-120

¹⁴³ *ibid.*, σελ. 121-123

καθένα από τα οποία παράγει τη δική του εναλλακτική λύση απέναντι στη λαίλαπα του νεοφιλελευθερισμού¹⁴⁴.

Όπως και να' χει, παρά τα οποιαδήποτε προβλήματα ενυπάρχουν στα κινήματα αυτά, θα ήταν κατά τον Harvey μέγα λάθος να εγκαταλείψουμε το εν λόγω πεδίο, επειδή σε αυτό ακριβώς το πεδίο βρίσκεται η εστία που θα μπορούσε να ξυπνήσει/αναζωπυρώσει την ένταση και την αντιπαράθεση με τις εξουσίες και τα ταξικά προνόμια του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου. Ο Harvey εναποθέτει εν ολίγοις τις ελπίδες του στα κοινωνικά αυτά κινήματα και στην (επαν)ενεργοποίηση της ταξικής τους συνείδησης για την ανατροπή της υφιστάμενης νεοφιλελεύθερης κατάστασης σε επίπεδο δικαιωμάτων και τη μετατροπή των δευτερογενών υπό τον νεοφιλελευθερισμό δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην ελευθερία του λόγου, της εκπαίδευσης, της οικονομικής ασφάλειας και της συνδικαλιστικής οργάνωσης, σε πρωτογενή και αντιστρόφως^{145, 146}.

Με την έμφαση στην αναγκαιότητα του ταξικού αγώνα, ο Harvey δεν επιχειρεί να ωραιοποιήσει το ζήτημα της ταξικής πάλης. Άλλωστε, ο τρόπος που συγκροτείται η τάξη δεν είναι προσδιορισμένος ή εκ των προτέρων προσδιορίσιμος. Το επείγον ωστόσο θεωρητικό και πρακτικό καθήκον είναι η εξεύρεση ενός οργανικού δεσμού μεταξύ των κινήματων αυτών. Και δεδομένης αφενός της συνειδητοποίησης του χάσματος ανάμεσα στη ρητορική (προς όφελος όλων) και την πραγματικότητα (προς όφελος μιας μικρής άρχουσας τάξης) και αφετέρου της αναγνώρισης του νεοφιλελευθερισμού ως μιας αποτυχημένης ρητορικής που συγκαλύπτει το σχέδιο παλινόρθωσης της ισχύος της άρχουσας τάξης, θα μπορούσε κανείς να ελπίζει ότι μπαίνουν τα θεμέλια για μια ενωτική αναγέννηση των μαζικών κινήματων και την πραγμάτωση μιας πιο ευγενούς προοπτικής ελευθερίας από αυτήν που κηρύττει ο νεοφιλελευθερισμός^{147, 148}.

¹⁴⁴ *ibid.*, σελ. 228-231, 255-257

¹⁴⁵ *ibid.*, σελ. 234-236, 242

¹⁴⁶ Κατά τον Crouch, η δράση κινήματων και μη κυβερνητικών οργανώσεων, μπορεί να κινητοποιούν τους πολίτες, αλλά δεν δύνανται να προάγουν τη δημοκρατία. Σε αντίθεση με τον Harvey, ο Crouch αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα των δράσεων που μπορούν να αναπτύξουν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, οι πρωτοβουλίες πολιτών κ.α., υποστηρίζοντας ότι γίνονται αντικείμενα εκμετάλλευσης των μεταδημοκρατικών συστημάτων, των συστημάτων αυτών που έχουν προκύψει μέσα από τη διαπλοκή των επιχειρηματικών συμφερόντων και των πολιτικών (Crouch Colin, *Μεταδημοκρατία*, Εκκρεμές, Αθήνα, 2006, σελ.193-197)

¹⁴⁷ *ibid.*, σελ. 259-261

¹⁴⁸ Η στροφή προς τη νεοφιλελευθεροποίηση αποδεικνύει τον κρίσιμο ρόλο που διαδραματίζει ο ταξικός αγώνας είτε για την έλεγχο είτε για την παλινόρθωση της ταξικής ισχύος. Υπ' αυτή την έννοια και κατ' αναλογία, η ανατροπή της σαρωτικής και συνεχώς αυξανόμενης δύναμης της ανώτερης τάξης θα μπορούσε να

B. Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ ΑΠΟ ΤΗΝ BROWN

Η Brown ξεκινά την προβληματική της κάνοντας λόγο για τα εγκαίνια μιας νέας μορφής κυβερνητικής λογικής, στο πλαίσιο της οποίας εξαπολύεται ευθεία επίθεση στους θεσμούς, στις πρακτικές και στα υποκείμενα της δημοκρατίας - μιας δημοκρατίας που νοείται ως εξουσία του λαού - και η οποία οδηγεί τελικά στο «ξεκοίλιασμα της δημοκρατίας»¹⁴⁹.

Κατά την Brown, στο πυρήνα του πλήγματος που καταφέρεται κατά της δημοκρατίας και οδηγεί στην αναίρεση του δήμου βρίσκεται η εκτεταμένη οικονομοποίηση κάθε ανθρώπινης δραστηριότητας, συμπεριλαμβανομένων και των ίδιων των ανθρώπων, πράγμα που είναι απόρροια μιας μακράς πορείας και βαθιά διαδεδομένης διοικητικής/κυβερνητικής ορθολογικότητας. Πρόκειται για μια κατάσταση που όλες οι μορφές της ανθρώπινης συμπεριφοράς εκλαμβάνονται ως οικονομικές και όλοι οι τομείς ύπαρξης μετρώνται με οικονομικούς όρους. Με λίγα λόγια δηλαδή, για τον νεοφιλελεύθερο λόγο όλα και παντού διέπονται από τον *homo economicus*^{150, 151}.

Στόχος της Brown είναι να διερευνήσει όλα αυτά που συμβαίνουν όταν η δέσμευση για ατομική και συλλογική αυτοδιοίκηση, καθώς και οι θεσμοί που τη συνοδεύουν υπερφαλαγγίζονται, όταν οι πρακτικές και οι αρχές του δημοσίου λόγου, της λαϊκής κυριαρχίας και της συμμετοχικότητας, της εκπαίδευσης και των δημοσίων αγαθών υποβάλλονται σε οικονομοποίηση. Πεποίθηση της είναι ότι η δημοκρατία δεν είναι ένα μόνιμο και σταθερό επίτευγμα που δεν κινδυνεύει ή ότι οι άνθρωποι έχουν μια φυσική και σταθερή ροπή προς αυτήν, τουναντίον θεωρεί ότι η δημοκρατία πρέπει να καλλιεργείται και να συντηρείται συνειδητά μέσω της αντίστασης στις πολιτικές εκείνες δυνάμεις που απειλούν να την παραμορφώσουν ή να την αποδυναμώσουν¹⁵².

πραγματοποιηθεί μέσω μιας μαζικής αντίδρασης με ταξικούς επίσης όρους. Σε αυτό ακριβώς το σημείο αποτυπώνεται το κανονιστικό στοιχείο της συλλογιστικής του Harvey (Harvey D., ό.π., σελ. 258-259).

¹⁴⁹ Brown W., *Η καταστροφή του δήμου. Η λαϊθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*. Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σελ. 9

¹⁵⁰ *ibid.*, σελ. 10

¹⁵¹ Η έννοια του νεοφιλελεύθερου *homo economicus* δεν σχετίζεται με το πλάσμα του Adam Smith, το οποίο ωθείται από την παρόρμηση να «αγοράζει, να ανταλλάσσει και να ανταποδίδει», τουναντίον πρόκειται για ένα πλήρως κυβερνώμενο κομμάτι του ανθρωπίνου κεφαλαίου επιφορτισμένο με τη βελτίωση και την αξιοποίηση της ανταγωνιστικής του θέσης, καθώς και με την ενίσχυση της χρηματικής του αξίας (Brown W., σελ. 10-11).

¹⁵² Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 11-12

1. Ο ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΑΝΑΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Η Brown ανάγει την «οικονομοποίηση» στο καίριο αυτό ζήτημα που καταστρέφει ύπουλα τα βασικά στοιχεία της δημοκρατίας και προπάντων το δημοκρατικό φαντασιακό. Πιο συγκεκριμένα, για την Brown, το πρόβλημα δεν είναι απλώς ότι οι αγορές και το χρήμα ευτελίζουν τη δημοκρατία, αλλά το ακόμη χειρότερο, ότι ο οικονομικός παράγοντας διεισδύει σε όλο σχεδόν το φάσμα των καθημερινών δραστηριοτήτων καταλήγοντας να οικονομικοποιεί ακόμη και ζητήματα της πολιτικής ζωής, καθώς και άλλους μη οικονομικούς μέχρι τώρα τομείς και δραστηριότητες. Η οικονομοποίηση αυτή έχει σαν συνέπεια να καθίσταται επισφαλές το σύνολο του πλαισίου των θεσμών, των αρχών και των αξιών εκείνων που λειτουργούν ως βάση, θρέφουν, εμψυχώνουν και αποβλέπουν στην εξασφάλιση της δημοκρατίας¹⁵³.

Στον πυρήνα της νεοφιλελεύθερης λογικής βρίσκεται η ερμηνεία των προσώπων και των καταστάσεων με βάση το μοντέλο της σύγχρονης επιχείρησης και συνεπώς η ανακατεύθυνση της συμπεριφοράς προς την επιδίωξη της μεγιστοποίησης της αξίας του κεφαλαίου τους και της ενίσχυσης της μελλοντικής τους αξίας. Ψυχή της νεοφιλελεύθερης θεωρίας είναι επομένως οι συντεταγμένες οικονομικού και όχι πολιτικού χαρακτήρα. Αυτό σημαίνει ότι και το κράτος γίνεται αντικείμενο διαχείρισης και όχι εξουσίας, ότι με άλλα λόγια οι οικονομικοί στόχοι αντικαθιστούν τους πολιτικούς. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η κυβέρνηση είναι υπεύθυνη για την προώθηση της οικονομικής υγείας και για την εξάρτηση όλων των παραγόντων από αυτήν. Το σύνολο επομένως των κυβερνητικών δεσμεύσεων υποτάσσονται στην οικονομική ανάπτυξη, στην ανταγωνιστικότητα και στην ενίσχυση του κεφαλαίου, και, βάσει αυτού, αν μια πολιτική δέσμευση δεν προωθεί οικονομικούς στόχους πετιέται στον κάλαθο των αχρήστων. Το κράτος ακολουθεί με λίγα λόγια τη λογική των επιχειρήσεων · προτεραιότητά του είναι σχεδόν αποκλειστικά η ανταγωνιστικότητα και η θετική πιστοληπτική αξιολόγηση. Στο πλαίσιο αυτού ακριβώς του προσανατολισμού, ο οποίος βασίζεται στην αρχή της ελευθερίας των αγορών, το κράτος προχωρά στην απορρύθμιση, στη δραματική μείωση των παροχών του κράτους πρόνοιας, στις ιδιωτικοποιήσεις και στον τερματισμό της αναδιανομής των πόρων · μετατρέπει τον άνθρωπο σε ένα ιδιοτελές και αναλώσιμο «ανθρώπινο κεφάλαιο», κατά το ατομικιστικό και

¹⁵³ *ibid.*, σελ. 20

ανταγωνιστικό πρότυπο του homo economicus, και το καθιστά έρμαιο και βορρά στις εκάστοτε χρηματοοικονομικές επιδιώξεις του κράτους¹⁵⁴.

Το μεγάλο ζήτημα που προκύπτει κατά τη μετατροπή του κράτους σε επιχείρηση αφορά στις συνέπειες στα συστατικά στοιχεία της δημοκρατίας, δηλαδή σε πολιτισμό, υποκείμενα, αρχές και θεσμούς. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, όχι μόνο υπονομεύονται θεμελιώδεις δημοκρατικές κατακτήσεις αλλά υποθηκεύεται κάθε δυνατότητα για τη δημοκρατία που δεν υπάρχει ακόμα, δηλαδή η δυνατότητα για μελλοντικές διεκδικήσεις και θεσμίσεις¹⁵⁵.

2. ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΘΕ ΔΙΑΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΖΩΗΣ –

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΚΑΙ ΚΑΤΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ HOMO ECONOMICUS

Στο πλαίσιο επομένως του νεοφιλελευθερισμού, της ευρύτερης δηλαδή και εκτεταμένης οικονομικοποίησης που τον διέπει, οι άνθρωποι δεν μένουν αλώβητοι, δεδομένου ότι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ο νεοφιλελευθερισμός είναι ένα σχήμα κυβερνητικής λογικής, το οποίο επεκτείνει τις οικονομικές αξίες, πρακτικές και μετρήσεις σε κάθε διάσταση της ανθρώπινης ζωής. Πρόκειται ωστόσο για μια οικονομικοποίηση, η οποία δεν συμπεριλαμβάνει πάντοτε τη χρηματοποίηση, πράγμα που σημαίνει ότι ενεργούμε πάντα σαν σύγχρονα υποκείμενα της αγοράς χωρίς ωστόσο η παραγωγή χρηματικού πλούτου να είναι πάντοτε το ζητούμενο¹⁵⁶. Το βέβαιο είναι ότι ο νεοφιλελευθερισμός διαμορφώνει τους ανθρώπους, παντού και πάντα, ως homo economicus, ως αδυσώπητους οικονομικούς δρώντες, πρωταρχικός στόχος των οποίων είναι η μεγιστοποίηση της απόδοσης¹⁵⁷.

Είναι γεγονός ότι ο homo economicus της νεοφιλελεύθερης εποχής δεν έχει πάψει να επιδιώκει τα δικά του συμφέροντα μέσω συναλλαγών και να επιζητά τη μεγιστοποίηση της απόλαυσης και του οφέλους - να διατηρεί με άλλα λόγια πτυχές της επιχειρηματικότητας της προ-νεοφιλελεύθερης εποχής - με τη διαφορά ωστόσο ότι έχει αναδιαμορφωθεί σε ένα χρηματιστικοποιημένο ανθρώπινο κεφάλαιο. Η σύγχρονη αυτή «οικονομικοποίηση» των υποκειμένων που έχει δημιουργήσει η νεοφιλελεύθερη λογική είναι ιδιαίτερη κατά

¹⁵⁴ Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 26-27, 34-37 και Brown W., *Δέκα θέσεις*, σελ. 10

¹⁵⁵ Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 36 και Brown W., *Δέκα θέσεις*, σελ. 10

¹⁵⁶ Όταν μιλάμε για την αμείλικτη και πανταχού παρούσα οικονομικοποίηση όλων των χαρακτηριστικών της ζωής δεν σημαίνει ότι ο νεοφιλελευθερισμός αγοραιοποιεί κυριολεκτικά όλα τα πεδία αλλά ότι το μοντέλο της αγοράς διαχέεται σε όλους τους τομείς και τις δραστηριότητες, ακόμη δηλαδή και όταν το χρήμα δεν παίζει ρόλο (Brown, W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 40-41)

¹⁵⁷ Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 40-41

τουλάχιστον τρεις τρόπους. Πρώτον, για τον νεοφιλελευθερισμό είμαστε παντού *homo economicus* και μόνο *homo economicus*. Σε αντίθεση με στοχαστές του παρελθόντος που εμβάθυναν στη σχέση μεταξύ οικονομικής και πολιτικής ζωής, ο νεοφιλελευθερισμός διαρρηγνύει τη σχέση αυτή υποτάσσοντας την πολιτική ζωή στην οικονομική. Δεύτερον, ο νεοφιλελεύθερος *homo economicus* παίρνει το σχήμα του ανθρωπίνου κεφαλαίου που επιδιώκει να ενισχύει την ανταγωνιστική του θέση και την αξία του με αντάλλαγμα κάποιο κέρδος. Τρίτον, στο συγκεκριμένο μοντέλο για το ανθρώπινο κεφάλαιο και τα πεδία δράσης του υπερσχύει όλο και περισσότερο η πτυχή του χρηματιστηριακού ή επενδυτικού κεφαλαίου έναντι του παραγωγικού και επιχειρηματικού κεφαλαίου. Συνοπτικά, ο *homo economicus* ως ανθρώπινο κεφάλαιο, ενδιαφέρεται για την ενίσχυση της αξίας του χαρτοφυλακίου του σε όλους τους τομείς της ζωής του. Η χρηματιστικοποίηση έχει δηλαδή επιβάλλει ένα καινούργιο μοντέλο οικονομικής συμπεριφοράς, το οποίο δεν αφορά αποκλειστικά στις επιχειρήσεις, αλλά διαχέεται ως πρακτική στο σύνολο της ζωής των ανθρώπων. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, είτε πρόκειται για την προσωπική μας ζωή, είτε πρόκειται για μια επιχείρηση, η κυρίαρχη λογική είναι η ίδια και εντοπίζεται στην αδυσώπητη οικονομικοποίηση με ορίζοντα τη μεγιστοποίηση της απόδοσης¹⁵⁸.

Πέραν του γεγονότος ότι ο νεοφιλελευθερισμός βλέπει παντού αγορές και αντιλαμβάνεται τους ανθρώπους ως μικρά κεφάλαια, μια ακόμη διαφορά εν συγκρίσει με την κλασική φιλελεύθερη θεωρία είναι ότι στον νεοφιλελευθερισμό ο ανταγωνισμός αντικαθιστά την ανταλλαγή ως ριζική αρχή της αγοράς. Αυτή η μετατόπιση από την ανταλλαγή στον ανταγωνισμό ως ουσία της αγοράς σημαίνει ότι οι άνθρωποι ανταγωνίζονται μεταξύ τους αντί να συναλλάσσονται ο ένας με τον άλλον. Ζωτικής σημασίας επομένως για την κατανόηση της νεοφιλελεύθερης επαναδημιουργίας της δημοκρατίας είναι το γεγονός ότι το σύνολο της ανθρώπινης ζωής επιχειρηματοποιείται και «ανταγωνιστικοποιείται», ενώ τα πρόσωπα και οι πρακτικές οικονομικοποιούνται με τρόπους που υπερβαίνουν την κυριολεκτική παραγωγή πλούτου¹⁵⁹.

¹⁵⁸ *ibid.*, σελ. 42-47

¹⁵⁹ *ibid.*, σελ. 49-50

3. Η ΚΑΤΑΡΡΑΚΩΣΗ ΤΟΥ ΗΜΟ ΡΟΛΙΤΙΚΟΥΣ ΥΠΟ ΤΟΝ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ

Ίδιον της νεοφιλελεύθερης εποχής είναι η επικίνδυνη συρρίκνωση, αν όχι εξόντωση, του homo politicus με τον πολίτη να μεταμορφώνεται από ένα πολιτικό σε ένα οικονομικό ον και το κράτος αντί να θεμελιώνεται στο δίκαιο να μετατρέπεται σε επιχείρηση¹⁶⁰.

Δεδομένης της επιδιωκόμενης συντριβής του homo politicus από τον σύγχρονο νεοφιλελεύθερο ορθολογισμό, η κριτική της Brown επικεντρώνεται σε αυτό που θεωρεί ότι απουσιάζει από την ανάλυση του Foucault¹⁶¹, δηλαδή στη διασύνδεση της νεοφιλελεύθερης λογικής με τις επιπτώσεις στη δημοκρατική πολιτική ζωή και στον πολίτη. Η επικέντρωση της αυτή αποδίδεται στους εξής παρακάτω λόγους: πρώτον, ο homo politicus, αν και αναιμικός, έχει συνυπάρξει δίπλα στον homo economicus κατά τη μακρά περίοδο της νεωτερικότητας (είναι το πλάσμα που ενσάρκωσε τη γαλλική και αμερικανική επανάσταση), δεύτερον, ο homo politicus είναι το σημαντικότερο θύμα της ανόδου του νεοφιλελεύθερου λόγου και τρίτον η δημοκρατική έκφανση του homo economicus θα μπορούσε να αποτελέσει το κύριο όπλο και πηγή αντίστασης απέναντι στον νεοφιλελευθερισμό προβάλλοντας ένα διαφορετικό σύνολο αιτημάτων και διαφορετικό όραμα ύπαρξης¹⁶².

Παρά το γεγονός, κατά την Brown, ότι ο homo economicus επέκτεινε σταδιακά ολοένα και περισσότερο την κυριαρχία του καθ' όλη περίοδο της νεωτερικότητας, η παρουσία του homo politicus δεν έπαψε ποτέ να παραμένει ζωντανή και σημαντική, γεμάτη διεκδικήσεις και προσδοκίες. Η επιδιωκόμενη επομένως συντριβή του homo politicus από τον σύγχρονο νεοφιλελεύθερο ορθολογισμό, ο υποσκελισμός της πολιτικής από την οικονομική συνιστώσα, η επίμονη ιδέα ότι υπάρχουν μόνο ορθολογικοί δρώντες της αγοράς σε κάθε τομέα της ανθρώπινης ύπαρξης, είναι καινοφανές και πρωτόγνωρο φαινόμενο στην ιστορία της νεωτερικής Δύσης και οφείλεται στην επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού¹⁶³.

¹⁶⁰ *ibid.*, σελ. 161-162

¹⁶¹ Πρέπει να επισημανθεί ότι η Brown αφορμάται από την κριτική του Foucault στον νεοφιλελευθερισμό. Κατά την Brown ωστόσο από την ανάλυση του Foucault απουσιάζει κάτι το ουσιώδες και πιο συγκεκριμένα το πλάσμα που αποκαλείται homo politicus, το οποίο ενσαρκώνεται από και για την υλοποίηση της λαϊκής κυριαρχίας, καθώς και για τη δική του κυριαρχία (Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 128).

¹⁶² Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 107, 112, 128-129

¹⁶³ *ibid.*, σελ. 147-148

Για την Brown ωστόσο η έννοια του *homo politicus*¹⁶⁴ διαδραματίζει ρόλο-κλειδί για τη δημοκρατία, δεδομένου ότι αποτελεί την ουσία αυτού που μπορεί να σημαίνει δημοκρατία «πέρα από» την απλή εξασφάλιση της επιδίωξης ατομικών στόχων, με αυτό το «πέρα από» να περιλαμβάνει την πολιτική ισότητα και την ελευθερία, την εκπροσώπηση, τη λαϊκή κυριαρχία, την ώριμη σκέψη και κρίση για το κοινό καλό. Όσο αναιμική και αν ήταν η παρουσία του υπό τη φιλελεύθερη δημοκρατία, η συντριβή του ως αποτέλεσμα της νεοφιλελευθεροποίησης ενέχει με τεράστιες συνέπειες για τους δημοκρατικούς θεσμούς, τον πολιτισμό και το φαντασιακό¹⁶⁵.

4. Η ΠΟΛΥΠΛΕΥΡΗ ΑΝΑΙΡΕΣΗ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ

Δεδομένου ότι το μοντέλο του *homo economicus* εξαπλώνεται σε όλους τους τομείς της ζωής, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτικής ζωής, το κράτος μεταμορφώνεται σε έναν «επιχειρηματία»-διαχειριστή του έθνους, ο οποίος, προκειμένου να διεκπεραιώσει ένα συγκεκριμένο επιχειρηματικό σχέδιο, παράγει και «αξιοποιεί» ανθρώπινο κεφάλαιο. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, τόσο η δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη (*homo politicus*) και όσο και το δημοκρατικό ιδεώδες διαβρώνονται κατά πολλούς και ποικίλους τρόπους.

Πρώτον, υπό τον νεοφιλελευθερισμό είμαστε ανθρώπινο κεφάλαιο, όχι μόνο για τον εαυτό μας αλλά και για την επιχείρηση ή το κράτος ή για οποιονδήποτε μεταεθνικό αστερισμό στον οποίο συμμετέχουμε. Όταν ένας άνθρωπος ωστόσο συλλαμβάνεται και κατασκευάζεται ως ανθρώπινο κεφάλαιο, καθίσταται αυτομάτως αναλώσιμο στοιχείο του συνόλου. Ο αναλώσιμος χαρακτήρας του αυτός επιτείνεται περαιτέρω δεδομένης της κατάργησης υπό τον νεοφιλελευθερισμό των προγραμμάτων κοινωνικής ασφάλισης. Αυτό σημαίνει ότι κάτω από ποικίλες συνθήκες, όπως η δημοσιονομική κρίση, ο οποιοσδήποτε μπορεί να απειληθεί από τον κίνδυνο της περιθωριοποίησης. Από πολιτική και ηθική άποψη επομένως, τα ανθρώπινα κεφάλαια δεν έχουν το κύρος του καντιανού ατόμου¹⁶⁶, δεν είναι

¹⁶⁴ Για την Brown η έννοια και η δυναμική του *homo politicus* προβάλλεται με κανονιστική χροιά ως ο φορέας στον οποίο πρέπει να επενδύσουμε αν θέλουμε να έχουμε ως όραμα και προοπτική την πραγμάτωση της δημοκρατίας.

¹⁶⁵ *ibid.*, σελ. 129-130, 47

¹⁶⁶ «Ισχυρίζομαι λοιπόν ότι: ο άνθρωπος και γενικά κάθε έλλογο ον υπάρχει ως αυτοσκοπός, όχι απλά ως μέσο για την αυθαίρετη χρήση της τάδε ή της δείνα θέλησης» (Immanuel Kant, Τα θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών, σελ. 80).

Για τον Kant η ηθική έχει τις ρίζες της στην έννοια της αυτονομίας, αναγκαία προϋπόθεση της οποίας συνιστά η ελευθερία της βούλησης, η οποία ωστόσο υπόκειται σε έναν καθολικό νόμο, ο οποίος εν είδει ηθικού νόμου εξαναγκάζει τη βούληση να διευρύνει τους υποκειμενικούς της γνώμονες ώστε αυτοί να αποκτήσουν καθολικό

δηλαδή εγγενώς πολύτιμοι αυτοσκοποί. Η ουσία τους γίνεται ασαφής και ασυνάρτητη, βορρά στην εξυπηρέτηση οιονδήποτε υποκειμενικών συμφερόντων. Δεύτερον, η σχέση μεταξύ των ανταγωνιστικών ανθρωπίνων κεφαλαίων δεν διέπεται από ισότητα αλλά από ανισότητα. Σε μια δημοκρατία επομένως αποτελούμενη από ανταγωνιστικό ανθρώπινο κεφάλαιο, η ισότητα παύει εξ ορισμού να θεωρείται ως η φυσική σχέση του ενός με τον άλλον, το ζήτημα της ίσης μεταχείρισης και της ίσης προστασίας να τίθενται εκτός κανονιστικού πλαισίου με αποτέλεσμα να αναδεικνύονται νικητές και ηττημένοι. Τρίτον, όταν τα πάντα είναι κεφάλαιο, η εργασία εξαφανίζεται ως κατηγορία, όπως και η συλλογική της μορφή, η εργατική τάξη, γεγονός που έχει ως συνέπεια την εξάλειψη της αναλυτικής βάσης περί αλλοτρίωσης, εκμετάλλευσης και συνένωσης εργατών και κατά προέκταση της ανάγκης για ύπαρξη συνδικάτων. Το γεγονός αυτό έχει ως φυσικό επακόλουθο να ανοίγει ο δρόμος για την αμφισβήτηση της εργατικής νομοθεσίας και άλλων προστατευτικών θεσμών και παροχών με ιστορία πολλών αιώνων και άρα να καθίστανται δυνανάγνωστα τα θεμέλια της προστασίας και των παροχών. Τέταρτον, όταν υπάρχει μόνο homo economicus και όταν το πεδίο της πολιτικής αποδίδεται μόνο με οικονομικούς όρους, εξαφανίζεται η ιδιότητα του πολίτη, ο οποίος ασχολείται με τα δημόσια πράγματα και το κοινό καλό με αποτέλεσμα να αποδυναμώνεται δραστικά ο δημόσιος βίος. Η ίδια η ιδιότητα του πολίτη χάνει το πολιτικό της σθένος και το πεδίο δράσης της και κατά προέκταση εξαλείφεται η ίδια την ιδέα του λαού, του δήμου που διεκδικεί τη συλλογική πολιτική του κυριαρχία¹⁶⁷. Πέμπτον, καθώς η νομιμότητα και τα καθήκοντα του κράτους συνδυάζονται αποκλειστικά με την οικονομική ανάπτυξη, την παγκόσμια ανταγωνιστικότητα και τη διατήρηση μιας ισχυρής πιστοληπτικής ικανότητας υποχωρούν φιλελεύθερες δημοκρατικές ανησυχίες, όπως επί παραδείγματι, η ανησυχία για τη δικαιοσύνη. Η ευημερία εκατομμυρίων ανθρώπων θυσιάζεται στο βωμό της αποτροπής της χρεοκοπίας και της υποτίμησης του νομίσματος¹⁶⁸.

κύρος. Υπ' αυτή την έννοια, ο Kant αρνείται έναν ηθικό νόμο με συμφεροντολογικές προκείμενες που περιορίζεται σε μια σκέτη μορφή: ο εκάστοτε υποκειμενικός γνώμονας οφείλει ταυτόχρονα να ισχύει διυποκειμενικά ως καθολικός νόμος με τα έλλογα όντα να είναι σε θέση να νομοθετούν καθολικά και να αυτοϋποτάσσονται στον ίδιο τους τον νόμο. Η αυτονομία αυτή χαρακτηρίζεται ως το ανώτατο αξίωμα ηθικότητας, ακριβώς επειδή πηγάζει εκ των έξω, και αντιπαραβάλλεται με την ετερονομία, η οποία χαρακτηρίζεται ως πηγή κίβδηλων ηθικών αξιωμάτων (Immanuel Kant, *Μεταφυσική των ηθών*, Δωδώνη, Αθήνα, 1984, 9-15).

¹⁶⁷ Την ίδια στιγμή ωστόσο, ο νεοφιλελευθερισμός δεν εξοβελίζει την πολιτική, υπό την έννοια ότι τα ανώτατα κοινωνικά και οικονομικά στρώματα συνεχίζουν τον αγώνα για την διατήρηση της εξουσίας τους και για την διασφάλιση των μελλοντικών προοπτικών. Το γεγονός αυτό είναι που καθιστά τη σύγχρονη πολιτική ιδιαίτερος απωθητική και τοξική (Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 54).

¹⁶⁸ Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 51-55

Η επιτυχία της νεοφιλελεύθερης λογικής στην ανακατασκευή/υπονόμευση της ιδιότητας του πολίτη και του υποκειμένου ενισχύεται περαιτέρω από την έλλειψη αντίστασης στον καινούργιο ρόλο του κράτους. Η οικονομικοποίηση όλων των τομέων της ζωής, συμπεριλαμβανομένης και της πολιτικής ζωής, μάς αναισθητοποιεί μπροστά στην εξόφθαλμη αντίφαση μεταξύ μιας οικονομίας ελεύθερης αγοράς και ενός κράτους εξ ολοκλήρου στην υπηρεσία της και κάτω από τον έλεγχό της¹⁶⁹. Η απουσία αντίστασης απέναντι σε ένα κράτος που ενισχύει το κεφάλαιο υποβιβάζοντας τη δικαιοσύνη και την ευημερία των πολιτών είναι το αποτέλεσμα αυτής ακριβώς της μετατροπής των βασικών αρχών της δημοκρατίας από πολιτική σε οικονομική σημασιολογική τάξη, είναι απότοκο της ολοκληρωτικής μετατόπισης της έννοιας και πρακτικής του δημοκρατικού ενδιαφέροντος για την ισότητα, την ελευθερία και την κυριαρχία από την πολιτική στην οικονομική σφαίρα¹⁷⁰.

Με τη συντριβή του *homo politicus*, του πλάσματος που αυτοδιοικείται και διοικεί ως μέλος του δήμου, δεν υπάρχει πλέον το ανοιχτό ερώτημα πώς να δημιουργήσουμε τον εαυτό μας και σε ποια μονοπάτια να πορευτούμε στη ζωή μας. Στο νεοφιλελεύθερο πολιτικό φαντασιακό δεν υφιστάμεθα πλέον ως πλάσματα με ηθική αυτονομία, ελευθερία και ισότητα. Υπ' αυτή την έννοια, η συντακτική ανάλυση του *homo economicus* ως ανθρωπίνου κεφαλαίου παραμερίζει όχι μόνο τον *homo politicus* αλλά και τον ίδιο τον ανθρωπισμό¹⁷¹. Η νεοφιλελεύθερη λογική, αυστηρά οικονομικώς προσδιορισμένη και στοχοπροσηλωμένη, «ξεκοιλιάζει» τόσο τη φιλελεύθερη δημοκρατική λογική όσο και το δημοκρατικό φαντασιακό που θα την υπερέβαινε¹⁷².

¹⁶⁹ Ένα από τα παράδοξα του νεοφιλελεύθερου μετασχηματισμού του κράτους είναι ότι αντιγράφει το μοντέλο της επιχείρησης, ενώ παράλληλα υποχρεώνεται να υπηρετήσει και να διευκολύνει μια οικονομία, την οποία υποτίθεται ότι δεν πρέπει να αγγίζει (Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 56).

¹⁷⁰ Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 56-57

¹⁷¹ Το πολιτικό βάρος του *homo politicus* της νεωτερικότητας οφείλονταν στο γεγονός ότι ήταν ριζωμένος στην ατομική κυριαρχία και σηματοδοτούσε την υπόσχεση του κοινωνικού, πολιτικού και νομικού σεβασμού σε αυτήν. Από τη στιγμή όμως που ο *homo politicus* εξασθενεί και αντικαθίσταται από τη μορφή του ανθρωπίνου κεφαλαίου οδηγούμαστε στην υπαρξιακή εξαφάνιση της ελευθερίας από τον κόσμο, στην εξαφάνιση αυτού του είδους της ατομικής και συλλογικής ελευθερίας που σχετίζεται με έναν *homo politicus*, ο οποίος αυτοδιατίθεται και συγκυβερνά με τους άλλους (Brown, W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 164-165).

¹⁷² *ibid.*, σελ. 58-59

5. ΟΙ ΚΥΡΙΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΕΠΙΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΥ

ΣΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΙΔΕΩΔΕΣ

Η ηγεμονία του homo economicus και η νεοφιλελεύθερη «οικονομικοποίηση» του πολιτικού μετασχηματίζουν το κράτος και τον πολίτη σε ταυτότητα και συμπεριφορά: ο άνθρωπος, αντί για πλάσμα της εξουσίας και του συμφέροντος, μετατρέπεται σε πλάσμα που πρέπει να επενδυθεί. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η ιδιότητα του πολίτη εξασθενεί επικίνδυνα και ο άνθρωπος μετατρέπεται σε ένα απλό εργαλείο για την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης, το οποίο δύναται να επενδυθεί ή να εκποιηθεί με την εκάστοτε οικονομική στόχευση. Το δε κράτος εναρμονίζεται με τα μεγέθη της αγοράς και υποκαθιστά τα φιλελεύθερα πολιτικά κριτήρια, αυτά της δικαιοσύνης, της προστασίας των πολιτών και της εξισορρόπησης διαφορετικών συμφερόντων, με στόχους που αφορούν στην οικονομική ανάπτυξη, στην ανταγωνιστικότητα και στις καλές αξιολογήσεις πιστοληπτικής ικανότητας¹⁷³.

Αυτού του τύπου η «οικονομικοποιημένη» διακυβερνητική λογική έχει καταστεί η κύρια διοικητική μορφή του νεοφιλελευθερισμού, η πολιτική μέθοδος μέσω της οποίας ο νεοφιλελευθερισμός δημιουργεί περιβάλλοντα, δομές, υποκείμενα, περιορισμούς και κίνητρα. Αν και δεν υπάρχει πάγιος ορισμός της διακυβέρνησης, όλοι σχεδόν οι μελετητές συγκλίνουν στην ιδέα ότι η διακυβέρνηση αναφέρεται στην πράξη του κυβερνάν, σε αντίθεση με την κυβέρνηση που αναφέρεται στο ίδιο το κυβερνών σώμα. Πρόκειται για μια καινούργια σύλληψη και πρακτική των σχέσεων μεταξύ αγοράς, κράτους και πολιτών, καθώς και της λειτουργίας της εξουσίας και του κράτους και ως εκ τούτου της ίδιας της δημοκρατίας. Η διακυβέρνηση επανασυλλαμβάνει την πολιτική ως πεδίο διαχείρισης ή διοίκησης και τον δημόσιο χώρο ως «πεδίο στρατηγικών, μεθόδων και διαδικασιών μέσω των οποίων οι διάφορες δυνάμεις και ομάδες προσπαθούν να καταστήσουν τα προγράμματά τους λειτουργικά»¹⁷⁴.

Από τη στιγμή λοιπόν που η διακυβέρνηση αντικαθιστά την κυβέρνηση, εκκολάπτεται και διαχέεται ένα πολύ συγκεκριμένο μοντέλο για τη δημόσια ζωή και την πολιτική. Η δημόσια ζωή απομακρύνεται από τη συζήτηση για τη δικαιοσύνη και λοιπά αγαθά που αφορούν στο

¹⁷³ *ibid.*, σελ. 164-165

¹⁷⁴ *ibid.*, σελ. 182-183, 185, 189-190

καλό του συνόλου, παύει να αμφισβητεί αξίες και σκοπούς, αποστασιοποιείται από τους αγώνες για την εξουσία και περιορίζεται σε μια απλή επίλυση προβλημάτων και εφαρμογή προγραμμάτων. Η συρρίκνωση δε αυτή της δημόσιας ζωής συνδυάζεται με μια έντονη έμφαση στη συναίνεση, γεγονός που παραγκωνίζει περαιτέρω και πολύ περισσότερο μάλλον εξαλείφει τον πυρήνα της πολιτικής, δηλαδή τις συγκρούσεις και τη συζήτηση σχετικά με κοινές αξίες και στόχους. Η εν λόγω έμφαση της διακυβέρνησης στην συναίνεση, αδειάζει την πολιτική ζωή από την καρδιά και τον δείκτη της υγείας της, δηλαδή από την ισχυρή έκφραση των διαφορετικών πολιτικών θέσεων και επιθυμιών¹⁷⁵. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η συμπερίληψη και η συμμετοχή ναι μεν δεν παύουν να συνιστούν δείκτες της δημοκρατίας, καθίστανται ωστόσο έννοιες κενές περιεχομένου, εφόσον έχουν πάψει να συνοδεύονται από έλεγχο των παραμέτρων και των περιορισμών, καθώς και από την ικανότητα λήψης αποφάσεων για θεμελιώδεις αξίες και κατευθύνσεις. Η δημοκρατία αποκτά έως εκ τούτου έναν καθαρά διαδικαστικό χαρακτήρα, καθώς αποσπάται από τις εξουσίες και τους θεσμούς που θα της έδιναν ουσία και νόημα. Δεδομένου ότι οι αντιμαχόμενες εξουσιαστικές-ταξικές διαμάχες «εξαφανίζονται» και οι στόχοι εκλαμβάνονται ως δεδομένοι, η δημοκρατία απεκδύεται την πολιτική ως έννοια άμεσα συνδεδεμένη είτε με τον χειρισμό της εξουσίας είτε με τον αγώνα για κοινούς θεμελιακούς στόχους. Η διακυβέρνηση ενταφιάζει ούτε λίγο ούτε πολύ αμφισβητήσιμες νόρμες και δομικές διαρθρώσεις (όπως η κοινωνική τάξη), αντικαθιστά ζητήματα της φιλελεύθερης δημοκρατικής δικαιοσύνης με τεχνικές διατυπώσεις προβλημάτων, ζητήματα ηθικής με ζητήματα αποδοτικότητας και ζητήματα νομιμότητας με ζητήματα αποτελεσματικότητας¹⁷⁶.

Δύο είναι τα κύρια εργαλεία της νεοφιλελεύθερης διακυβερνητικής λογικής. Το ένα εξ αυτών είναι το νομικό σύστημα, το οποίο όχι μόνο δίνει μορφή στο οικονομικό αλλά οικονομικοποιεί καινούργια πεδία και πρακτικές. Εκτός δηλαδή του ό,τι διασφαλίζει τα δικαιώματα του κεφαλαίου και δομεί τον ανταγωνισμό, ο νεοφιλελεύθερος νομικός λόγος αναδιατυπώνει τα πολιτικά δικαιώματα, τα δικαιώματα του πολίτη και το πεδίο της ίδιας της δημοκρατίας χρησιμοποιώντας οικονομική ορολογία. Πιο συγκεκριμένα, τα οιοδήποτε νομικά στηρίγματα της λαϊκής εξουσίας όχι απλώς εγκαταλείπονται, αλλά χαρακτηρίζονται ως απαράδεκτα εμπόδια σε μια ελεύθερη αγορά. Τρανταχτό παράδειγμα

¹⁷⁵ Πρόκειται για μια συλλογιστική που συναντήσαμε και στην Mouffe, στο πλαίσιο της κριτικής της στην φιλελεύθερη δημοκρατία.

¹⁷⁶ Brown, W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 189-193, 196

οικονομικοποίησης και εργαλειοποίησης του νομικού συστήματος συνιστά η κατάργηση των περιορισμών στις επιχειρηματικές δαπάνες για όλους τους τύπους εκλογικών επικοινωνιών, γεγονός που καθιστά εφικτή τη διοχέτευση απεριόριστων επιχειρηματικών χρημάτων στις εκλογικές αναμετρήσεις. Η εν λόγω οικονομικοποίηση της εκλογικής διαδικασίας ανατρέπει καταφανώς την ακεραιότητα και δημοκρατικότητα της εκλογικής διαδικασίας και ενισχύει τη διαφθορά δεδομένου ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις προφανώς θα χρησιμοποιήσουν την οικονομική τους δύναμη στην πολιτική σφαίρα για να επιδιώξουν τους δικούς τους σκοπούς. Πρόκειται για μια εκτεταμένη νεοφιλελευθεροποίηση της πολιτικής, για μια αδυσώπητη αναμόρφωση της πολιτικής ζωής με αξίες της αγοράς και συνεπώς για ένα σοβαρό πλήγμα στη δημοκρατία. Η υποταγή αυτή της δημοκρατίας στην αγορά υπονομεύει τα ίσια δικαιώματα πολιτικής συμμετοχής ή για να το θέσουμε διαφορετικά, όταν τα δικαιώματα πολιτικής συμμετοχής γίνονται αντικείμενο εμπορικής εκμετάλλευσης η πολιτική ισότητα είναι το πρώτο θύμα¹⁷⁷.

Υπό τον νεοφιλελευθερισμό, ένας δεύτερος και μάλιστα από τους πιο κραυγαλέους και ύπουλους τρόπους υπονόμησης της δημοκρατίας έγκειται στο γεγονός ότι τόσο η γνώση όσο και η παιδεία εν συνόλω αξιολογούνται ως επιθυμητές με γνώμονα τη συμβολή στην ενίσχυση του ανθρωπίνου κεφαλαίου και όχι με γνώμονα την ανάπτυξη των ικανοτήτων των πολιτών ή τον οραματισμό για έναν αρμονικότερο τρόπο ζωής από κοινού. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η καλλιέργεια των πολιτών με προσανατολισμό τα προβλήματα της δημόσιας ζωής έχει περιπέσει σε αχρηστία και έχει εγκαταλειφθεί κάθε σχέδιο συλλογικής επιμόρφωσης, η οποία θα είχε ως στόχο τη διαμόρφωση σωστών πολιτών. Απόδειξη του γεγονότος αυτού συνιστά η καταγεγραμμένη απομάκρυνση των δημοσίων πανεπιστημίων από τις ανθρωπιστικές σπουδές¹⁷⁸, οι οποίες παραδοσιακά εμφορούνται από ένα συλλογικό

¹⁷⁷ *ibid.*, σελ. 230-235, 239, 254-256,

¹⁷⁸ Αξίζει σε αυτό το σημείο να σημειώσουμε ότι η επέκταση της εκπαίδευσης στις ανθρωπιστικές σπουδές από την ελίτ στους πολλούς αποτέλεσε ένα ριζοσπαστικό δημοκρατικό γεγονός κατά το οποίο όλοι έγιναν δυνητικά υποψήφιοι για τη ζωή της ελευθερίας. Και παρά το γεγονός ότι η αξιοσημείωτη μεταπολεμική επέκταση των ανθρωπιστικών σπουδών στους πολλούς δεν κατάφερε να πετύχει πραγματική εκπαιδευτική ισότητα, η επέκταση αυτή διατύπωσε τουλάχιστον την ισότητα ως ιδανικό. Σήμερα ωστόσο, η υποχώρηση από την αξία του εκπαιδευμένου πολίτη, ο οποίος συμμετέχει στη δημόσια ζωή και συμβάλλει στο κοινό καλό είναι εξίσου ξεπερασμένη όσο και η αξία της κοινωνικής ισότητας και της ελευθερίας. Και είναι ειρωνικό που μόνο τα ιδιωτικά ιδρύματα της ελίτ διατηρούν σήμερα προγράμματα ανθρωπιστικών σπουδών, παρά το γεγονός ότι επιτελούν μια ωμή οικονομική λειτουργία, ενώ παράλληλα είναι αξιοσημείωτο το πόσο γρήγορα τα δημόσια πανεπιστήμια εμποτίστηκαν από τα μετρικά συστήματα και τις αρχές της διακυβέρνησης του νεοφιλελευθερισμού. Η ανθρωπιστική ωστόσο παιδεία είναι απαραίτητη σε κάθε σύγχρονη δημοκρατία, ειδικά σε μια εποχή απίστευτα πολύπλοκων παγκόσμιων αστερισμών και εξουσιών, η οποία απαιτεί έναν λαό μορφωμένο, συνετό και με δημοκρατικές ευαισθησίες. Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι η δημοκρατία δεν

ιδεώδες. Η επίδραση της λογικής της αγοράς στην τριτοβάθμια εκπαίδευση έχει μετατρέψει τη μόρφωση από ένα κοινό και δημόσιο αγαθό σε μια προσωπική επένδυση για το μέλλον του καθενός, ένα μέλλον που κατασκευάζεται κυρίως βάσει της ικανότητας βιοπορισμού. Κυριαρχεί δηλαδή η αντίληψη του πανεπιστημίου-εργαλείου με την αύξηση της ζήτησης για επαγγελματική κατάρτιση να εστιάζεται αποκλειστικά και μόνο στην εμπορεύσιμη έρευνα και γνώση¹⁷⁹.

Από όλα τα παραπάνω συνάγεται ότι ο νεοφιλελευθερισμός στο σύνολό του μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα όχι ως απλή οικονομική πολιτική αλλά ως λογική διακυβέρνησης που διαχέει τις αξίες και τις μετρήσεις της αγοράς σε κάθε τομέα της ζωής και αντιμετωπίζει τον ίδιο τον άνθρωπο αποκλειστικά ως *homo economicus*. Υπό τον νεοφιλελευθερισμό, τα πάντα διατυπώνονται με όρους επένδυσης και απόδοσης κεφαλαίου, συμπεριλαμβανομένων και των ίδιων των ανθρώπων¹⁸⁰.

Σκοπός της Brown δεν είναι να καταλήξει σε κάλεσμα για αποκατάσταση της φιλελεύθερης δημοκρατίας (η οποία ουδέποτε ήταν ιδανικά πλασμένη) ούτε να προσδιορίσει τι είδους δημοκρατία θα χρειαζόταν να δομηθεί σε νεοφιλελεύθερα καθεστώτα. Σκοπός της είναι να σκιαγραφήσει με ποιον τρόπο η κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης λογικής έχει θέσει σε κίνδυνο το ιδανικό, το φαντασιακό και το πολιτικό σχέδιο της δημοκρατίας¹⁸¹.

μπορεί να επιβιώσει υπό τη μαζική άγνοια των πολιτών σχετικά με τις δυνάμεις που διαμορφώνουν τη ζωή τους και σκιαγραφούν το μέλλον τους (Brown W., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ.271, 280, 283, 287-289, 293, 300-305).

¹⁷⁹ *ibid.*, σελ. 269, 271-275, 277-278

¹⁸⁰ *ibid.*, σελ. 266-277

¹⁸¹ *ibid.*, σελ. 307

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η Brown στο βιβλίο της *Η καταστροφή του δήμου* θέτει ένα καίριο ερώτημα: «γιατί νοιαζόμαστε για τη δημοκρατία;». Μήπως η δημοκρατία στην υπαρκτή της έκφανση δεν ήταν πάντα εμποτισμένη με ταξική κυριαρχία και ανισότητα, φυλετική υποταγή και αποκλεισμούς; Γιατί να ανησυχούμε για την νεοφιλελεύθερη ζημιά σ' αυτό το ήδη θολό πεδίο νοημάτων, πρακτικών και θεσμών; Η δημοκρατία άλλωστε δεν υπόσχεται να μας σώσει από την κυριαρχία των άμεσων επιταγών ή των πανούργων δυνάμεων του καπιταλισμού. Επιπλέον, πέρα από το ό,τι αφήνει αδιευκρίνιστα τα περιεχόμενα και τα ιδιαίτερα στοιχεία της, δεν περιέχει ούτε μια συνεχή ούτε μια συνεπή αιτιολόγηση ως προς το γιατί πρέπει ο λαός να κυβερνά, ούτε προσδιορίζει τους μηχανισμούς, τις συμφωνίες ή τους θεσμούς, με τους οποίους η λαϊκή κυριαρχία θα μπορούσε ή θα έπρεπε να πραγματώνεται. Παρ' όλ' αυτά, στο πέρασμα των χρόνων υπήρξαν πολλές αναφορές ως προς την υπεροχή και τα πλεονεκτήματά της έναντι άλλων πολιτικών μορφών¹⁸², πολλές ωστόσο από τις οποίες έχουν μικρή ή και καμία σχέση με τη λαϊκή κυριαρχία. Όπως και να'χει, η ιδέα των ανθρώπων που κυβερνούν τον εαυτό τους από κοινού σε μια πολιτεία είναι σημαντική για πολλούς λόγους, κυρίως επειδή η εναλλακτική είναι να κυβερνώνται από άλλους. Η δημοκρατία δεν είναι ούτε πανάκεια, ούτε πλήρης μορφή πολιτικής ζωής. Χωρίς αυτή ωστόσο, χάνουμε τη γλώσσα και το πλαίσιο με τα οποία είμαστε υπόλογοι στο παρόν και δικαιούμαστε να φτιάξουμε το δικό μας μέλλον, τη γλώσσα και το πλαίσιο με τα οποία θα μπορούσαμε να αμφισβητήσουμε τις δυνάμεις που διεκδικούν με άλλον τρόπο αυτό το μέλλον¹⁸³.

Η ιστορία της φιλελεύθερης παράδοσης αποδεικνύει κατά κάποιον τρόπο την ζωτικής σημασίας ανάγκη για ενσωμάτωση της δημοκρατικής συνιστώσας στους κόλπους της. Παρά το γεγονός ότι εκπορεύτηκε από το αίτημα των αστικών τάξεων για απελευθέρωση των αγορών από τον έλεγχο των καθεστήκων εξουσιών, της εκκλησίας και του μοναρχικού κράτους των μοναρχών (κλασικός/οικονομικός φιλελευθερισμός), στην πορεία, είτε εξ ανάγκης λόγω της ανάδυσης της ταξικής συνείδησης, είτε λόγω της κοινωνικής ευαισθησίας

¹⁸² Αξίζει να θυμήσουμε ότι ο Hayek παραδέχεται μεταξύ άλλων ότι «η δημοκρατία είναι η μοναδική μέθοδος ειρηνικής αλλαγής που έχει μέχρι σήμερα αποκαλύψει ο άνθρωπος» ή ότι «η δημοκρατία είναι πιθανότερο απ' όλες τις άλλες μορφές διακυβέρνησης να παραγάγει την ελευθερία» (Hayek, *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, σελ. 175-176).

¹⁸³ Brown, W. *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 309-312, 319-321

στοχαστών με ηθικές/ανθρωπιστικές αναζητήσεις, είτε και για τους δύο αυτούς λόγους, απέκτησε και ένα πιο «κοινωνικό» και δημοκρατικό πρόσωπο, αφουγκραζόμενη ή και φοβούμενη την αντίδραση της εργατικής τάξης απέναντι την αστική κυριαρχία και εξουσία. Από το «πάντρεμα» ωστόσο των δύο αυτών παραδόσεων, της φιλελεύθερης από τη μία και της δημοκρατικής από την άλλη, δεν εξέλειψε ποτέ η πολεμική/αμφιταλάντευση μεταξύ κράτους και αγοράς¹⁸⁴.

Κοιτάζοντας παρ' όλ' αυτά την εμπειρία των καπιταλιστικών κοινωνιών του 1900, παρά τους ισχυρισμούς περί του ασυμβίβαστου μεταξύ μαζικής δημοκρατίας (προσδιορισμένης από τη ύπαρξη της καθολικής ψηφοφορίας) και αστικής ελευθερίας (που βασιζόνταν στην ατομική ιδιοκτησία και τη μισθωτή εργασία) και παρά την ύπαρξη συνεχών εντάσεων και αντιθέσεων μεταξύ των δύο μοντέλων οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης, το μεγαλύτερο μέρος των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών είχαν φιλελεύθερα-δημοκρατικά καθεστάτα καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Η συμβατότητα αυτή, κατά τον Offe, μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας επιβεβαιώθηκε ιστορικά στη βάση δύο αρχών διαμεσολάβησης: τα πολιτικά μαζικά κόμματα και τον κομματικό ανταγωνισμό από τη μία και το κεϋνσιανό κράτος αρωγό από την άλλη. Πρόκειται για έναν συνδυασμό που συνέβαλε στη συμβατότητα μεταξύ καπιταλισμού και μαζικής πολιτικής δημοκρατίας οδηγώντας σε μια «μικτή οικονομία» και σε μια «μικτή πολιτική» ή αλλιώς, κατά τη διατύπωση του Macpherson, «ο φιλελευθερισμός εκδημοκρατίστηκε και η δημοκρατία φιλελευθεροποιήθηκε»¹⁸⁵.

Πιο συγκεκριμένα, οι φόβοι των αρχών του 20^{ου} αιώνα ότι με την εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας η δύναμη της εργατικής τάξης θα μετασχηματιζόνταν άμεσα σε μια επαναστατική μεταβολή του κράτους διαψεύστηκαν. Αποδείχθηκε ιστορικά ότι όταν η μαζική πολιτική συμμετοχή οργανώνεται στα δημοκρατικά καθεστάτα μέσω του κομματικού ανταγωνισμού, τα ταξικά συμφέροντα και η ταξική πάλη τελικά αποσβάνονται. Η κομματική ιδεολογία αποριζοσπαστικοποιείται προκειμένου να καταστεί πιο ανταγωνιστική στην πολιτική αρένα, ενώ η συμμετοχή της βάσης ξεπέφτει, υπό την έννοια ότι όσο ο προσανατολισμός της οργάνωσης είναι η επιτυχής προσαρμογή της στο εξωτερικό περιβάλλον της πολιτικής αγοράς, τόσο μικρότερος είναι ο χώρος που απομένει για τον

¹⁸⁴ Crouch Colin, *Ο περίεργος μη θάνατος του νεοφιλελευθερισμού*. Εκκρεμές, Αθήνα, 2011, σελ.17-19

¹⁸⁵ Offe Claus, *Κομματική δημοκρατία και κράτος αρωγός*. Γ.Ν. Μερτίκας, Αθήνα, 1991, σελ. 105, 107-108

καθορισμό των πολιτικών που θα ακολουθήσει το κόμμα μέσω των διαδικασιών δημοκρατικής σύγκρουσης στο εσωτερικό της οργάνωσης. Η επιτυχία του μοντέλου αυτού επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι δεν έχει υπάρξει μέχρι και σήμερα ανταγωνιστικό κομματικό σύστημα τέτοιο που να αλλοιώσει τη λογική του κεφαλαίου και το μοντέλο της κοινωνικο-οικονομικής εξουσίας που αυτό γεννά¹⁸⁶.

Επιπλέον, η σύζευξη που επιτεύχθηκε μέσα από το κεϋνσιανικό κράτος αργό λειτούργησε πολύ καλά μέχρι το '70 οδηγώντας στην πραγμάτωση της οικονομικής ανάπτυξης με παράλληλο περιορισμό της ταξικής σύγκρουσης, όχι χωρίς «ανταλλάγματα», όπως η εγγύηση ενός κατώτερου μισθού, η διασφάλιση συνδικαλιστικών δικαιωμάτων και η διατήρηση των δημοκρατικών ελευθεριών. Η λειτουργία του κράτους αργού ως φορέα κάλυψης των κινδύνων και των ανασφαλειών, στις οποίες εκτίθενται οι εργαζόμενοι και οι οικογένειές τους, λειτούργησε και λειτουργεί προς όφελος και της καπιταλιστικής τάξης, υπό την έννοια ότι σε διαφορετική περίπτωση θα υπήρχε υψηλό επίπεδο βιομηχανικής σύγκρουσης. Συνάγεται επομένως ότι το κράτος αγωγός κατάφερε να μετριάσει τα κίνητρα της κοινωνικής σύγκρουσης, η οποία με οικονομικούς όρους, θα ήταν ιδιαίτερα δαπανηρή¹⁸⁷.

Παρά το γεγονός ότι η ανταγωνιστική κομματική δημοκρατία και το κεϋνσιανό κράτος αργός κατάφεραν για μεγάλο χρονικό διάστημα να συμβιβάσουν την καπιταλιστική οικονομία και τη μαζική πολιτική συμμετοχή, από τη δεκαετία του '70 και μετά, οι θεσμικοί αυτοί μηχανισμοί έχουν εκτεθεί σε δυσκολίες και σε αυξανόμενες εντάσεις. Το κεϋνσιανικό κράτος αργός βρίσκεται σε ένταση επειδή απέτυχε να διορθώσει ορισμένα κακώς κείμενα σε ένα οικονομικό περιβάλλον που έχει αλλάξει ριζικά σε σχέση με ό,τι ίσχυε πριν τα μέσα της δεκαετίας του '70 · φαίνεται με λίγα λόγια να έχει εξαντλήσει κατά μεγάλο μέρος τη δυναμική του για ολοκλήρωση λόγω των εγγενών χαρακτηριστικών, πολλά από τα οποία δεν έχουν να κάνουν μόνο με τον οικονομικό του χαρακτήρα αλλά και με τον τρόπο εσωτερικής του λειτουργίας (π.χ. έντονη παρεμβατικότητα, η οποία αναστέλλει την επιχειρηματική δραστηριότητα). Επιπλέον, η μαζική πολιτική συμμετοχή μέσω του κομματικού συστήματος εξάντλησε το μεγαλύτερο μέρος της χρησιμότητάς της στην συμφιλίωση καπιταλισμού και μαζικής πολιτικής, δεδομένου ότι νέες τάσεις έχουν τεθεί σε κίνηση χωρίς ωστόσο να είναι

¹⁸⁶ *ibid.*, σελ. 108-112

¹⁸⁷ *ibid.*, σελ. 115-118

σαφές αν αυτές οι τάσεις μπορούν να συμφιλιώσουν την πολιτική νομιμότητα με τις επιταγές της καπιταλιστικής συσσώρευσης πέρα από το να καταγράψουν το ξεπέρας των μορφών αντιπροσώπευσης. Τρία είναι τα στοιχεία στα οποία πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας: τα κοινωνικά κινήματα, ο κορπορατισμός και η καταστολή, τα οποία ως φαινόμενα τείνουν να ανατρέψουν το κομματικό σύστημα και τις πολιτικές πρακτικές τους. Τα κοινωνικά κινήματα που έκαναν την εμφάνισή τους από το '70 και μετά ουσιαστικά προκαλούν τη δράση του πληθυσμού στο επίπεδο όχι του να «κάνουν κάτι» αλλά στο «να μείνουν έξω», αποδυναμώνοντας ως εκ τούτου τα πολιτικά κόμματα και ολόκληρο το πολιτικό σύστημα, επειδή δεν είναι σε θέση να προσφέρουν χώρους στους οποίους τα κινήματα προωθούν νέα ζητήματα. Τα μοντέλα «κορπορατιστικού» τύπου χαρακτηρίζονται από λειτουργική ανωτερότητα λόγω των άτυπων, δυσδιάκριτων και μη δημόσιων διαδικασιών τους και για τον «εθελοντικό» χαρακτήρα της συναίνεσης που είναι σε θέση να επιτύχουν. Η δυναμική τους ερμηνεύεται επιπλέον ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι δεν στηρίζονται στην εντοπιότητα, η οποία δεν είναι πλέον σε θέση να ικανοποιήσει τις ανάγκες για μια πολιτική διακυβέρνηση της οικονομίας σε ένα παγκοσμιοποιημένο καπιταλιστικό σύστημα. Τέλος, η πολιτική καταστολή και ο βαθμιαίος μετασχηματισμός της δημοκρατίας σε κάποια μορφή αυταρχισμού έγκειται στον αποκλεισμό από την αντιπροσώπευση υπό τη μορφή στέρξης πολιτικών και κοινωνικών ελευθεριών, στη διάδοση της πρακτικής της επιτήρησης των δραστηριοτήτων των πολιτών ή ενδυνάμωσης της εσωτερικής πειθαρχίας στο κόμμα¹⁸⁸.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι οι φιλελεύθερες δημοκρατικές πρακτικές αφενός είναι εγγενώς ατελείς, αρά υπολείπονται σχεδόν πάντα των υποσχέσεών τους, αφετέρου βρέθηκαν ενώπιον καινοφανών καταστάσεων, όπως αυτές προέκυψαν ως απόρροια, μεταξύ άλλων, των αδιεξόδων στα οποία περιήλθαν. Παρ' όλ' αυτά, εμφορούνται από τα ιδανικά της οικουμενικά μοιρασμένης ελευθερίας και ισότητας, όσο και της πολιτικής διακυβέρνησης από και για τον λαό, τα οποία μπορούν να λειτουργήσουν ως εστίες αναζωπύρωσης του δημοκρατικού φαντασιακού. Ο νεοφιλελεύθερος λόγος τουναντίον ξεριζώνει τις εν λόγω αξίες και τα εν λόγω ιδανικά από την υπαρκτή φιλελεύθερη

¹⁸⁸ *ibid.*, σελ. 113-115, 118-121

δημοκρατία, εξανεμίζει κάθε ελπίδα και γκρεμίζει κάθε δυνατότητα αναζωογόνησης/αναζωπύρωσης της δημοκρατίας¹⁸⁹.

Ο νεοφιλελευθερισμός δεν είναι ούτε μοναδικός ούτε σταθερός στις ρητορικές του διατυπώσεις και στις υλικές του πρακτικές άρα παραμένει ασταθής, μορφοποιούμενος και διαφοροποιημένος, αντιφατικός και γεμάτος προσμείξεις. Παίρνει διάφορες μορφές κατά τις συναντήσεις του με τους υπάρχοντες πολιτισμούς και τις ποικίλες πολιτικές παραδόσεις, καθώς επίσης, παρά τη σύντομη ζωή του, έχει διαφορετικές σχολές προέλευσης, ενώ καταγράφονται διαφορές μεταξύ του νεοφιλελευθερισμού του 1970 και του σημερινού. Παρ' όλ' αυτά, είναι ευρέως αποδεκτό ότι ενώ διαρθρώνει τις αγορές, ισχυρίζεται ότι τις απελευθερώνει από τις δομές, ενώ κυβερνά τα υποκείμενα, ισχυρίζεται ότι τα απελευθερώνει από την κυβέρνηση, ενώ ενισχύει και επανατοποθετεί τα καθήκοντα του κράτους, ισχυρίζεται ότι τα απαρνείται. Αν υπάρχει μια κοινή συνισταμένη μεταξύ όλων αυτών των εκφάνσεων του νεοφιλελευθερισμού, αυτή έγκειται, σύμφωνα με την Brown, στην οικονομικοποίηση των μέχρι τώρα μη οικονομικών πεδίων και εγχειρημάτων και συνεπώς στην ανάδυση του homo economicus¹⁹⁰.

Ειδικά από τη στιγμή που η φιλελεύθερη δημοκρατία έχασε την ιδιότητά της ως μέρος, έπαψε δηλαδή από το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα είναι πολιτικά προσδιορισμένη από έναν «αντίπαλο», τον κομμουνισμό¹⁹¹, επέστρεψε δριμύτερη και μάλιστα σε αχαλίνωτη μορφή η κυριαρχία του καπιταλισμού, ο οποίος αν και δομικό συστατικό της δημοκρατίας, εμφανίζεται σήμερα ως δύναμη αυτόνομη από την πολιτική, το κράτος και το άτομο¹⁹².

¹⁸⁹ Brown W., *Η καταστροφή του δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*. Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017, σελ. 21

¹⁹⁰ *ibid.*, σελ. 67-70

¹⁹¹ Η άποψη παραπέμπει σε μια κεντρική θέση του Schmitt, σύμφωνα με την οποία για τη δημιουργία μιας ταυτότητας, της όποιας ταυτότητας, προϋποτίθεται ένας ιδιαίτερος τύπος σχέσης εμείς/αυτοί, φίλος/εχθρός και συνεπώς ο ορισμός μιας διαφοράς. Και ακριβώς επειδή κάθε ταυτότητα είναι σχεσιακή και προσδιορίζεται με βάση την αρχή της διαφοράς, ενός «άλλου», ακριβώς γι' αυτό είναι αδύνατον να εκλείψει εκ παραλλήλου και το στοιχείο του ανταγωνισμού. Βάσει αυτού, ο Schmitt βλέπει εν γένει ως «υπαρξιακά» αναπόφευκτη την προϋπόθεση της πραγματικής δυνατότητας κατάταξης σε Φίλους και Εχθρούς, και άρα της σύγκρουσης, σε κάθε πολιτική έννοια. Τίποτα επομένως δεν μπορεί να ξεφύγει από τη συνέπεια του Πολιτικού, το οποίο στην ανταγωνιστική/πολεμική του διάσταση φαίνεται ότι βρίσκεται εν είδει δομικού υλικού στον πυρήνα της ανθρώπινης υπόστασης και άρα του πολιτικού βίου (Θανασάς Παναγιώτης (2001). «Carl Schmitt: ένας επίκαιρος Ρομαντικός». *Πολίτης*, τχ. 88, σελ. 29-31, Mouffe C., *Επί του πολιτικού*. Εκκρεμές, Αθήνα, 2010, σελ. 20, 23 και Schmitt C. *Η έννοια του Πολιτικού*. Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1988, σελ. 49-50, 56, 59, 77).

¹⁹² Calli C., *ό.π.*, σελ. 73

Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, το έδαφος κατέστη πρόσφορο για τη διευκόλυνση της ισχύος και την περαιτέρω γιγάντωση των μεγάλων επιχειρήσεων¹⁹³, οι οποίες έχουν πάψει πλέον να καθορίζονται από την αγορά και έχουν καταστεί αυτόνομοι πολιτικοί δρώντες. Πρόκειται για επιχειρήσεις, οι οποίες παρά το γεγονός ότι παραμένουν υπόλογες μόνο στους μετόχους τους, αποτελούν πλέον βασικούς παράγοντες διατήρησης της γενικής σταθερότητας όχι μόνο της οικονομίας αλλά και της κοινωνίας γενικά. Έχουν αναπτύξει την ιδέα της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης ως μιας πρακτικής που σκοπό έχει να εκπληρώσει ορισμένες υποχρεώσεις προς τη κοινωνία σε μια προσπάθεια των εταιρικών τμημάτων δημοσίων σχέσεων να στρέψουν την προσοχή μας μακριά από επιλήψιμες συμπεριφορές. Η ανάπτυξη των ΕΚΕ θα πρέπει επομένως κατά τον Crouch να ερμηνευτεί ως μια συμπεριφορά των εταιρειών, η οποία λαμβάνει υπόψη τις εξωτερικότητες (αρνητικές συνέπειες) που δημιουργεί η αγοραία συμπεριφορά τους και επιχειρεί να μειώσει την παραγωγή των αρνητικών εξωτερικοτήτων. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, αφενός μεν η ΕΚΕ επιβάλλει στις εταιρείες ηθικές υποχρεώσεις, αφετέρου δε τους δίνει την εξουσία να αποφασίζουν για την ηθική ατζέντα. Η διογκούμενη αυτή πολιτική δύναμη της επιχείρησης αποτυπώνει, σύμφωνα με τον Harvey, την σκοπούμενη από μέρους του νεοφιλελευθερισμού επιθυμία για ταξική ανασυγκρότηση και συνιστά τη θεμελιώδη αυτή αλλαγή που πυροδότησε την άνοδο της μεταδημοκρατίας, χαρακτηριστικό στοιχείο της οποίας είναι η ταξική επικυριαρχία της επιχειρηματικής και πολιτικής ελίτ. Εκείνο επομένως που μας απασχολεί είναι πώς θα μπορέσουμε να διατηρήσουμε τον δυναμισμό και το επιχειρηματικό πνεύμα του καπιταλισμού εμποδίζοντας παράλληλα τις επιχειρήσεις και τους διευθυντές τους να συγκεντρώνουν στα χέρια τους μεγέθη ισχύος που δεν συνάδουν με το δημοκρατικό πολίτευμα¹⁹⁴.

¹⁹³ Ο κλασικός οικονομικός φιλελευθερισμός είχε διαγνώσει τον κίνδυνο οι αχαλίνωτες αγορές να οδηγήσουν στο τέλος του ανταγωνισμού και στην καταστροφή των πιο αδύναμων εταιρειών από τις ισχυρότερες. Γι' αυτό και ευνοούσε μορφές ανταγωνισμού που εξασφάλιζαν την παρουσία μεγάλου αριθμού εταιρειών στην αγορά και εμπόδιζαν τις μεγάλες συσσωρεύσεις εταιρικής εξουσίας. Τόσο η αμερικανική νομοθεσία κατά των ολιγοπωλίων, η οποία αναπτύχθηκε στο πρώτο μέρος του εικοστού αιώνα, όσο και ο γερμανικός ordoliberalismus έθεταν όρια στην κυριαρχία που μπορούν να ασκούν οι μεγάλες εταιρείες στις αγορές. Αυτή η πολιτική αναθεωρήθηκε από τους νεοφιλελεύθερους της Σχολής του Σικάγου (Μίλτον Φρίντμαν), οι οποίοι υποστήριζαν την πλήρη απορρύθμιση, τον αχαλίνωτο ανταγωνισμό και επομένως τη δημιουργία εταιρειών-γιγάντων (Crouch C., *Ο περίεργος μη θάνατος του νεοφιλελευθερισμού*, σελ. 83-85).

¹⁹⁴ Crouch C., *Ο περίεργος μη θάνατος του νεοφιλελευθερισμού*, σελ. 178-179, 191, 196-197, 212 και Brown ., *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 59-60, 180

Δεδομένων των προαναφερθέντων, καταγράφεται σήμερα μια σταδιακή αποσύνδεση κράτους και αγοράς, κομμάτων και λαού¹⁹⁵, τα οποία αν και συστατικά στοιχεία της νεωτερικής δημοκρατίας, αδυνατούν πλέον να λειτουργήσουν αρμονικά μεταξύ τους, όπως συνέβαινε για τουλάχιστον πενήντα χρόνια. Παρά το γεγονός ότι συναντήθηκαν σε ορισμένη στιγμή της δυτικής πολιτικής ιστορίας, αποκλίνουν πλέον μεταξύ τους ακολουθώντας διαφορετική μοίρα, γεγονός που έχει σαν αποτέλεσμα την όξυνση της έκφρασης των αντιφάσεων της δημοκρατίας. Ο καπιταλισμός για παράδειγμα απαιτεί πλέον ελευθερία κινήσεων έναντι της πολιτικής και του δικαίου και απορρίπτει ως κόστος μη αντιμετωπίσιμο τις κατακτήσεις του κοινωνικού κράτους. Η δε εργασία δεν δημιουργεί πλέον κοινωνικούς δεσμούς, αλληλεγγύη, και πολύ περισσότερο ακόμη ταξική συνείδηση, ούτε είναι πλέον θεμελιωμένη στην ενεργό συμμετοχή στη παραγωγή. Βιώνουμε πλέον την δημοκρατία της αγοράς, η οποία διέπεται από ιδιωτικές εξουσίες ικανές να εκμεταλλευτούν τις αντιφάσεις της αγοράς, καθώς και μια οικονομία που βρίσκεται εκτός ελέγχου και είναι είτε ανίκανη είτε απρόθυμη να προσαρμοστεί σε δομές λειτουργίας διαφορετικές από αυτές που απαιτούνται για την αμιγή αναπαραγωγή της. Οι συνέπειες της όλης αυτής κατάστασης είναι σε όλους μας γνωστές: φτωχοποίηση, κοινωνική ανασφάλεια, αποδυνάμωση του δημοκρατικού-κοινωνικού κράτους, κόμματα που έχουν χάσει την επαφή με την κοινωνία¹⁹⁶.

¹⁹⁵ Ένα ακόμη χαρακτηριστικό της σημερινής πραγματικότητας είναι ότι οι μάζες δεν συνιστούν πλέον πρόκληση και κινητήρια δύναμη για τη δημοκρατία, όπως συνέβαινε στο παρελθόν. Σήμερα συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο: η δημοκρατία πρέπει να αντιπαλέψει με την απάθεια, τον εσωτερικό κατακερματισμό και την έλλειψη ομοιογένειας των μαζών, τόσο σε κοινωνικό, πολύ περισσότερο μάλλον σε πολιτισμικό επίπεδο. Εν αντιθέσει με τη νεωτερική δημοκρατία, η οποία ήταν στο παρελθόν συνυφασμένη με την ανεκτικότητα στη λεγόμενη πολυπολιτισμικότητα, σήμερα η ανεκτικότητα αυτή γίνεται ολοένα και πιο δύσκολη λόγω της πολιτικοποίησης των θρησκειών. Πρόκειται για μια πολιτικοποίηση που επιτείνεται περαιτέρω λόγω του γεγονότος ότι η δημοκρατία προβάλλεται στη διεθνή σκηνή ως απότοκο της ιστορικής εξέλιξης ενός περιορισμένου και «ιδιαιτέρου» τμήματος πολιτισμών, το οποίο δρομολογεί την εξαγωγή της δημοκρατίας αυτής δια των όπλων, ενεργοποιώντας με τον τρόπο αυτό, όπως είναι φυσικό, τρομοκρατικές αντιδράσεις. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η δημοκρατία βρίσκεται κατά πρώτον αντιμέτωπη με το τέλος του λαού ως έθνους: έχοντας χάσει τη στήριξη της εθνοπολιτισμικής ομοιογένειας, η δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη γίνεται ακόμη πιο επισφαλής. Κατά δεύτερον, ορθώνεται ενώπιόν της η πρόκληση μιας σύγκρουσης, η οποία παίρνει το σχήμα τρομοκρατία – πόλεμος/απάντηση σε αυτήν. Μπροστά σε μια τέτοια εξέλιξη, το κράτος θέτει στο περιθώριο την υποχρέωσή του απέναντι στο ζήτημα της χειραφέτησης και των δικαιωμάτων και καθίσταται βορρά μιας εμμονής για την ασφάλεια. Υπό τη σημερινή αυτή πραγματικότητα, ο συνδυασμός της κοινωνικής ανασφάλειας με τον φόβο της εξωτερικής ή εσωτερικής βίας (τρομοκρατία, διαφθορά, εγκληματικότητα), εγκυμονεί τον κίνδυνο δημιουργίας ενός εκρηκτικού μείγματος που θα μπορούσε να τινάξει στον αέρα την ήδη ταλαιπωρημένη και αποδυναμωμένη δημοκρατία (Galli C., *Η αμηχανία της δημοκρατίας*, σελ. 78-81)

¹⁹⁶ Galli C., *Η αμηχανία της δημοκρατίας*. Εκδόσεις Πόλις Αθήνα, 2016., σελ. 75-77

Είναι γεγονός ότι οι δομικές αντιφάσεις της δημοκρατίας, αντιφάσεις με τις οποίες η δημοκρατία έμαθε ή εξαναγκάστηκε να συμβιώνει, μοιάζουν σήμερα ανυπόφορες, επειδή η πίστη στους δημοκρατικούς θεσμούς λυγίζει μπροστά στην παγκοσμιοποίηση. Η δημοκρατία σήμερα δεν υποφέρει τόσο από την ιστορική της δυσχέρεια να συνενώσει τα μέρη διατηρώντας παράλληλα την αυτονομία τους. Υποφέρει πολύ περισσότερο αφενός μεν από την εξαφάνιση των μερών, τα οποία την συναποτελούν - κράτος, άτομο, κόμματα, λαός - αφετέρου δε από την επικράτηση στη διεθνή σκηνή ενός κεφαλαίου βαθύτατα μεταλλαγμένου και ουσιαστικά εκτός ελέγχου. Οι αντιφάσεις που αναδύονται στην παγκοσμιοποιημένη εποχή δεν είναι καινούργιες · πρόκειται για την όξυνση των υφιστάμενων δυσχερειών, από τις οποίες η δημοκρατία κατάφερε να αντλήσει ενέργεια και οι οποίες φαίνεται σήμερα να έχουν αγγίξει τα όριά τους. Στις αρχές του 21^{ου} αιώνα γινόμαστε μάρτυρες μιας εξόδου από τη νεωτερική δημοκρατία, η οποία συνιστά μια έξοδο προς τη μεταδημοκρατία¹⁹⁷, η οποία ωστόσο θέλει ακόμη να αποκαλείται «δημοκρατία»¹⁹⁸.

Η σημερινή αμηχανία της δημοκρατίας προέρχεται κατά πρώτον από το γεγονός ότι θεωρούμε τη δημοκρατία σαν κάτι αυτονόητο, σαν να πρόκειται για τον φυσικό χώρο του ανθρώπου, γι' αυτό και δεν ασκείται επί της ουσίας ουσιαστικός κριτικός έλεγχος σε αυτήν. Πρέπει ωστόσο να γίνει αντιληπτό το γεγονός ότι η δημοκρατία και το μέλλον της δεν είναι κάτι αναγκαίο και προδιαγεγραμμένο. Η δημοκρατία μπορεί να μετασχηματιστεί σε ποικίλες μορφές, πολλές από τις οποίες μάλιστα δεν έχουν καμία σχέση με τη νεωτερική δημοκρατία. Ο στόχος είναι να ασκηθεί κριτική στην πλασματική συναίνεση των υστεροκαπιταλιστικών φιλελεύθερων δημοκρατιών και να αποδομηθεί το στοιχείο της αναγκαιότητας που φέρουν στη δομή τους ώστε να μελετηθεί η δημοκρατία ως ενέργεια και ως πλουραλιστική και ανταγωνιστική υποκειμενικότητα. Η εν λόγω αμηχανία οφείλεται κατά δεύτερον στην προσαρμογή στην κακή δημοκρατία και στην υποτιθέμενη αναγκαιότητά της. Η αμηχανία έγκειται στην πεποίθηση ότι έχουμε ήδη δημοκρατία και στην αίσθηση ότι έχουμε

¹⁹⁷ Ο όρος «μεταδημοκρατία» εισάγεται από τον Crouch και προορίζεται να περιγράψει τον διαδικαστικό χαρακτήρα της σύγχρονης δημοκρατίας, το γεγονός δηλαδή ότι οι σύγχρονες δημοκρατίες διατηρούν μεν ίχνη δημοκρατικής πολιτικής σε επίπεδο δομών και θεσμών, ωστόσο στην πράξη διολισθαίνουν σε πολιτικά και κοινωνικά μορφώματα που προσιδιάζουν σε προδημοκρατικές κοινωνίες, στις οποίες δηλαδή η πολιτική ενέργεια του συστήματος δεν καταναλώνεται στους θεσμούς, αλλά να έχει «χαθεί» μέσα σε μικρούς κύκλους των ελίτ, όπως οι επιχειρηματίες και οι πολιτικοί. Εντός ενός τέτοιου πλαισίου, δεν άρχει ο δήμος αλλά ηγεμονικές τάξεις προνομιούχων πολιτών, οπότε και η δημοκρατία καθίσταται ένα άδειο κέλυφος (Colin Crouch, *Μεταδημοκρατία*. Εκκρεμές, Αθήνα, 2006, σελ. 7, 77)

¹⁹⁸ Galli C., ό.π., σελ. 83, 86

εξαπατηθεί από το θλιβερό της αποτέλεσμα. Το άλμα ωστόσο της αλλαγής θα επιτευχθεί εφόσον συνειδητοποιήσουμε ότι η δημοκρατία έχει από τη φύση της και άλλες δυνατότητες. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο η αμηχανία της δημοκρατίας πρέπει να περάσει από την απογοητευτική ιδέα ότι η δημοκρατία είναι μια συνθήκη φυσική (ότι υπάρχει ένας λαός αδιάφθορος και πλήρης δικαιωμάτων) στην ιδέα της πολυπλοκότητας και της δυνατότητάς της να εξελιχθεί, στην ιδέα του εξελισσόμενου στοιχείου που ενυπάρχει σε αυτήν. Η δημοκρατία δεν μπορεί να είναι μόνο το καθεστώς της μάζας αλλά πρέπει να είναι και το καθεστώς της ανθρώπινης ποιότητας¹⁹⁹.

Εάν είναι επομένως να σώσουμε τη δημοκρατία από τη ιστορία της, θα πρέπει να επανεξετάσουμε τα χαρακτηριστικά που θα κρατήσουμε και αυτά που θα αφήσουμε στο παρελθόν ως μη βιώσιμα. Για τον λόγο αυτό, η δράση για τη δημοκρατία δεν μπορεί παρά να ξεκινήσει από την κοινωνία, εκεί όπου υπάρχει η πραγματική πολιτική. Ο Galli προτείνει τη μετακίνηση του κέντρου βάρους της δημοκρατίας από τους θεσμούς στην κοινωνία, από την ηγεμονία του κράτους στην ελευθερία και την ισότητα προς όφελος των μερών, ο οποίος είναι ένας προσανατολισμός που δεν είναι ούτε εξεγερσιακός (καταστροφική σύγκρουση με τις δυνάμεις της εξουσίας) ούτε νεοφιλελεύθερος (νόμος του πιο δυνατού). Αντιθέτως είναι ένας προσανατολισμός που αντιμετωπίζει το βάρος της πραγματικότητας και την εκτόνωση του φαντασιακού. Η έξοδος από τον φαύλο κύκλο προϋποθέτει τον μετασχηματισμό της αμηχανίας από παθητική δυσαρέσκεια σε ενεργή στάση υπέρ της δημοκρατίας, από την οποία δεν θα λείπει η πλήρης επίγνωση του γεγονότος ότι δεν υπάρχει ένα μόνο μοντέλο δημοκρατίας, το δυτικό, και ότι, συνεπώς, το δημοκρατικό σύστημα δεν είναι μια προκαθορισμένη πολιτική δομή αλλά το «παράγωγο» μιας συγκρουσιακής κατάστασης - ζωτικής σημασίας για την ύπαρξη της δημοκρατίας σύμφωνα με την Mouffe - η οποία εκτυλίσσεται εντός ενός πλαισίου πολιτικού πολιτισμού και πολιτικής νομιμότητας με όραμα την ενεργή πίστη στην πρόοδο της ανθρωπότητας. Η δημοκρατία δεν πρέπει να αποποιηθεί της ανθρωπιστικής της κληρονομιάς αλλά να την ανακτήσει ακόμη και μέσα από τα ερείπιά της. Το ζητούμενο είναι να βρούμε την απωλεσθείσα «ηθική» της πολιτικής και να παραβλέψουμε τη σκληρή της φύση. Παρά τις ενδογενείς αντιφάσεις ανάμεσα στον δημοκρατία του υπαρκτού ανθρωπισμού και του ανθρωπισμού, η δημοκρατία δεν πρέπει

¹⁹⁹ *ibid.*, σελ. 92, 100-116

να χάσει τον στόχο της, τον ανθρωπιστικό της στόχο ή αλλιώς, κατά με τον Macpherson, τον ηθικό της προσανατολισμό²⁰⁰.

Η διακυβέρνηση σύμφωνα με τα αυστηρώς οικονομικοποιημένα μέτρα της αγοράς παραμερίζει τις κλασικές φιλελεύθερες δημοκρατικές αξίες της δικαιοσύνης και της εξισορρόπησης ποικίλων συμφερόντων. Και το ακόμη χειρότερο η ανθρώπινη μορφή περιορίζεται και υποβαθμίζεται, ενώ η καλλιέργεια και η έκφραση των ανθρωπίνων δυνατοτήτων για ηθική και πολιτική ελευθερία, δημιουργικότητα, αδέσμευτη σκέψη και επινοητικότητα τίθενται στο περιθώριο. Ο νεοφιλελευθερισμός συρρικνώνει τον άνθρωπο στην πλέον απλή του μορφή, αυτή της επιβίωσης («απλή διατήρηση της ζωής»), και δεν αναγνωρίζει άλλα κίνητρα, παρορμήσεις ή φιλοδοξίες πέραν των οικονομικών. Το γεγονός αυτό έχει σαν αποτέλεσμα να αίρεται ο οποιοσδήποτε οραματισμός για τη μετάβαση σε μια «ανώτερη φύση». Ο νεοφιλελευθερισμός είναι η ορθολογικότητα μέσω της οποίας ο καπιταλισμός καταπίνει τελικά την ανθρωπότητα. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, οι δημοκρατικές επιθυμίες υποβιβάζονται και τίθενται σε κίνδυνο τα δημοκρατικά όνειρα. Είναι γεγονός ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία δεν απαλλάχτηκε ποτέ από καπιταλιστικές δυνάμεις και νοήματα. Εξασφάλισε την ιδιωτική ιδιοκτησία, διευκόλυνε τη συσσώρευση κεφαλαίου και παγίωσε προνόμια για το αστικό λευκό ετεροφυλόφιλο αρσενικό υποκείμενο. Ωστόσο, για πολλούς αιώνες, η φιλελεύθερη δημοκρατία έφερε τη γλώσσα της υπόσχεσης μιας κοινωνίας χωρίς αποκλεισμούς, μιας κοινωνίας με πολιτική ισότητα, ελευθερία και λαϊκή κυριαρχία. Ο νεοφιλελευθερισμός αντιθέτως εξουδετερώνει αυτή τη γλώσσα ή τη διατρέφει για να δηλώσει το αντίθετο της δημοκρατίας²⁰¹.

Για την εναπανεργοποίηση ωστόσο του μηχανισμού αναθέρμανσης της φλόγας του δημοκρατικού ιδεώδους, θα πρέπει οι απλοί πολίτες να καλλιεργήσουν και να αξιοποιήσουν τη δυνατότητα της ενεργούς συμμετοχής στη διαμόρφωση της ατζέντας της δημόσιας ζωής. Θα πρέπει με άλλα λόγια να επανεργοποιηθεί η ιδιότητα ενός συνειδητοποιημένου και δυναμικού *homo politicus*. Η αντίληψη αυτή για τη δημοκρατία είναι αισιόδοξη και φιλόδοξη, δεδομένου ότι προσδοκά ότι οι πολίτες θα είναι ενημερωμένοι, θα ασχολούνται με τα τρέχοντα πολιτικά προβλήματα, θα συμμετέχουν ενεργά στον πολιτικό διάλογο και στη συγκρότηση της ημερήσιας διάταξης αντί να είναι παθητικοί δέκτες που απαντούν σε

²⁰⁰ *ibid.*, σελ. 92, 100-116

²⁰¹ Brown Wendy, *Η καταστροφή του δήμου*, σελ. 59-63

δημοσκοπήσεις. Πρόκειται για έναν ιδεατό τύπο που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί απόλυτα - άλλωστε δεν είναι αυτό το ζητούμενο - αλλά όπως όλες οι ουτοπίες, η αξία του έγκειται στο γεγονός ότι ορίζει ένα στόχο, ο οποίος σε κάνει να προχωράς, να προσβλέπεις και να οραματίζεσαι²⁰².

²⁰² Crouch C., *Μεταδημοκρατία*, σελ. 57

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Brown W., *Η καταστροφή του δήμου. Η λαθραία επανάσταση του νεοφιλελευθερισμού*. Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2017
- Brown W., *Ο νεοφιλελευθερισμός ενάντια στη δημοκρατία. Δέκα θέσεις*. Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 2016
- Crouch Colin, *Μεταδημοκρατία*. Εκκρεμές, Αθήνα, 2006
- Crouch Colin, *Ο περίεργος μη θάνατος του νεοφιλελευθερισμού*. Εκκρεμές, Αθήνα, 2011
- Galli C., *Η αμηχανία της δημοκρατίας*. Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2016
- Harvey D., *Νεοφιλελευθερισμός. Ιστορία και παρόν*. Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007
- Hayek F., *Ο δρόμος προς τη δουλεία*. Εκδόσεις Παπαδόπουλος, Αθήνα, 2013
- Hayek, F.A., *Το Σύνταγμα της ελευθερίας*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2008
- Heywood A., *Πολιτικές Ιδεολογίες*, Επίκεντρο, Αθήνα, 2005
- Kant Immanuel, *Μεταφυσική των ηθών*. Δωδώνη, Αθήνα, 1984
- Macpherson C.B., *Ατομικισμός και Ιδιοκτησία. Η Πολιτική Θεωρία του Πρώιμου Φιλελευθερισμού από τον Hobbes ως τον στον Locke*. Γνώση, Αθήνα 1986
- Macpherson C.B., *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*. Γνώση, Αθήνα 1994
- Mouffe C., *Επί του πολιτικού*. Εκκρεμές, Αθήνα, 2010
- Mouffe C., *Το Δημοκρατικό Παράδοξο*. (μτφ. Κιουκπιόλης Α.). Πόλις, Αθήνα, 2004
- Offe Claus, *Κομματική δημοκρατία και κράτος αρωγός*. Γ.Ν. Μερτίκας, Αθήνα, 1991
- Polanyi K., *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*. Νησίδες, Αθήνα, 2007
- Rancier J., *Το Μίσος για τη Δημοκρατία*. (μτφ. Ιακώβου Β.) Πεδίο, Αθήνα 2009
- Schmidt M.G., *Θεωρίες της Δημοκρατίας*. (μτφ. Δεκαβάλλα Ε.) Σαββάλας, Αθήνα, 2004
- Schmitt C. *Η έννοια του Πολιτικού*. Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1988

Toussaint E., *Ο νεοφιλελευθερισμός. Από τις απαρχές του έως τις μέρες μας*. Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα, 2012

Αγγελίδης Μ., «Το πρόβλημα των ιστορικο-θεωρητικών προϋποθέσεων του φιλελευθερισμού», σε *Αξιολογικά*, αρ.τ.2, Εξάντας, Αθήνα, 1991

Αγγελίδης Μ., *Φιλελευθερισμός Κλασικός και Νέος, Ζητήματα συνέχειας και ασυνέχειας στο φιλελεύθερο επιχείρημα*, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, 1993.

Θανασάς Παναγιώτης (2001). «Carl Schmitt: ένας επίκαιρος Ρομαντικός». *Πολίτης*, τχ. 88

Κατσαμπέκης Γ. (2011). «Το αγωνιστικό μοντέλο της Σαντάλ Μουφ». *Περιοδικό Ένεκεν*, τχ.19

Κιντής Ν., «Η κριτική των αντινομιών του φιλελευθερισμού: δύο μελέτες του C.B. Macpherson, σε *Αξιολογικά*, αρ.τ.1, Αθήνα, 1990

Μαραβέλιας, Π., «Η νεοφιλελεύθερη θεμελίωση της ηθικής. Ο Hayek ως κριτικός της κοινωνικής δικαιοσύνης», σε *Αξιολογικά*, αρ.τ.3, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα, 1992 (<http://www.grissh.gr/article/5549d0b2d36a369409000b7c>)

Μολύβας Γ., «Η διάκριση μεταξύ θετικής και αρνητικής ελευθερίας κατά τον Isaiah Berlin και ο ορισμός της ελευθερίας ως αρνητικής ιδέας», σε *Επιστήμη και Κοινωνία*, αρ.τ.1, Αθήνα 1998

Παπαϊωάννου, Θ., «Η μεθοδολογική συγκρότηση της έννοιας της αγοράς και ο ρόλος του δικαίου στην πολιτική θεωρία του Hayek», σε *Αξιολογικά*, αρ.τ. 11-12, Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, Αθήνα 1998 (<http://www.grissh.gr/article/5550aaa5d36a369271000066>)